

ПАРТИЈСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ И ПАРТИЗАНСКЕ ГРУПЕ У САПЦАКУ ПОД ТЕРОРОМ ОКУПАТОРА И ДОМАЋИХ ИЗДАЈНИКА

ТЕРОР ОКУПАТОРА И ДОМАЋИХ ИЗДАЈНИКА НЛ РАНИЈЕ СЛОБОДНОЈ ПАРТИЗАНСКОЈ ТЕРИТОРИЈИ

После формирања III пролетерске бригаде и њеног одласка из Санцака, окупатор и домаћи издајници су сгроводили сурови терор на некадашњој слободној територији. Италијанске трупе су уз помоћ четника Драже Михаиловића, недићеваца и муслиманске милиције вршљале по селима, нарочито у пљеваљском срезу, пљачкајући, палећи и убијајући припаднике народнослободилачке борбе. Окупатор је хапсио и одводио људе у седишта евојих гарнизона и тамо их делио у групе. Једне је одмах стрељао, друге остављао као таоце да их касније према свом нахођењу изводи на стрелиште, а трећима је формално судио одређујући им смрт или дугогодишњу робију. Слично су поступали и четници, недићевци и милиција. Они су, поред пљачке, батинања, паљења кућа и убијања истакнутих припадника народнослободилачког покрета одређени број људи и жена спроводили у вароши и тамо их као комунисте предавали окупаторској команди.

Окупатор је настојао да што пре успостави квислиншку власт на раније слободној партизанској територији у Санцаку. Тако је у Пљевљима још 27. маја окупациона власт одржала конференцију истакинутих помагача окупатора, коју је отворио генерал Ђовани Еспозито. На том скупу изабран је Национални комитет за пљеваљски срез, који је као свој главни задатак добио да води борбу против комуниста до њиховог потпуног истребљења. У овај комитет су ушли: Павле Ђуровић, срески начелник, Дервиш Шећеркадић, врховни шеријетски судија, Војислав Ненадић, председник четничке организације за пљеваљски срез, Сафетбег Мушовић, трговац, Глигорије Божовић, књижевник, Авдо Караметовић, председник вакуфског одбора, Богољуб Ирић, четнички војвода и Ахмет Чаушевић, трговац.¹ Овај

¹ Председник овог Комитета био је Павле Ђуровић, потпредседник Дервиш Шећеркадић и секретар Глигорије Вожовић.

квислиншки комитет је уз сагласност окупаторске власти у Пљевљима постављао председнике по сеоским општинама и заједно са карабинирском командом успостављао сеоске оружане формације.

Командант дивизије „Пустерија“ генерал Ђовани Еспозито одржао је састанак са Националним комитетом почетком јула, на коме је генерал упознат шта је овај комитет урадио за месец дана свога постојања. Да би се „у народу урж> сваки траг комунизма“, председницима општина су дата шира овлашћења и под њихову команду су стављене наоружане сеоске чете. Командири чета су били дужни да слушају и спроводе наређења председника општина. Национални комитет је предложио, а окупаторска власт одобрила да командант карабинијера за сваку општину одреди два жандарма који ће помагати председницима општина и командирима сеоских чета.

Четници су одмах по повлачењу партизанских снага са територије пљеваљског среза претресали терен у циљу откривања и хватања оних партизана који су остали на терену. У бјелопољском срезу примењивали су суровије репресалије према народу него у пљеваљском. Поред дивљачког терора који су завели, они су организовали и широку мрежу шпијунаже потплаћујући људе намирницама или новцем и служећи се свакојаким преварама и обећањима. У Шаховићима, Мојковцу и Рибаревини успоставили су четничке команде места и затворе. Ти затвори су били праве мучионице. Похватане партизане су премлаћивали и мрцварили, тражећи од њих да одају своје другове и помагаче. Већ у другој половини јуна 1942. године четници су направили списак од 1880 сумњивих лица из мојковачке, недакуске и павинопољске општине и 95 из других села, а 406 лица из овог среза се већ налазило у затворима.

Крајем маја капетан Вучко Игњатовић, који је командовао четничко-недићевским снагама на левој страни Лима, наредио је капетану Николи Кијановићу да смести Милешевски четнички одред на простору Камена Гора—Скокуће—Карошевина—Јабука—Барице—Бабине—Тоци ради претрживања терена и хватања „остатака разбијених и уништених партизана који се крију по шумама“, како су тада четници говорили и писали у својим наређењима. Али Милешевски четнички одред није испуњавао „како ваља“ постављене задатке. Четници из одреда претресали су пгумске терене површно, не залазећи дубље у шуме. Командант четничког одреда Никола Кијановић био је принуђен да познаницима шаље тшсма и позива их да се врате кућама, обећавајући им да против њих неће предузимати никакве мере. Јбуди из Милешевског четничког одреда свакодневно су обила-

зили партизанске породице и агитовали да се врате кућама оки који се крију по оближњим шумама пошто им је њихов командант опростио живот. Ова писма и агитација имали су успеха. Људи су поверовали и долазили својим кућама по један или двојица у одређеним временским размацима.

Кијановић је формирао четничке десетине или водове у оним селима где до тада није постојала никаква четничка оружана формација. Уз помоћ прибојских четника окупашо је и наоружао неколико људи у Забрдњим Тоцима, али није успео да то учини и у Црквеним Тоцима. Због тога се у своме извештају мајору Глишићу од 3. јуна жали да је „растрган на десет страна” и сам не може свуда да стигне. те му је један део терена остао слободан за пролазак партизанима према Лиму. У поменутом извештају каже да се по шумама у околини Тоца крије око 50 партизана, „али ту су вође они злогласни Стиковићи из самога места, који пронађу такве рупчаге да их не би могао пронаћи док се не би претражило свако парче земље”. Кијановић даље извештава Глишића да за сада оставља код куће оне који су се пријавили да би се и остали ослободили, а када се сви буду вратили својим кућама, он ће их покупити и спровести у логор.

Према наређењу мајора Милоша Глишића четничко-недићевске снаге су 5. јуна биле овако распоређене на територији Санцака: четници под командом Баћовића и Касаловића у Бобову, један део Пожешког одреда у Вруљи, а један део у Новој Вароши, Сјенички батаљон на Коврену, а одред Вука Калајитовића на Косаници. Прибојски четници су добили наређење да 6. јуна пођу у правцу Тоца и Бабина ради чишћења терена од партизана.

Сви ови четници су дивљали по селима без обзира да ли су биле у питању партизанске породице или не. Они су швачкали по кућама све што би им се свидело, и под кровове миогих партизанских кућа стављали угарке. По терору и пљачки посебно су се истицали Пожешки четнички одред и одред под ксхмаидом Вука Калајитовића. Од њих су нарочито страдала села Косаница, Вруља, Коврен, Думљани, Камена Гора. Четници су свакодневно вршили потере и рације, а ноћу су постављали заседе у близини села. Похватане људе су делили на три групе: једне су предавали Италијанима, друге спроводили у штаб санчачких четничких одреда¹ у Новој Вароши, а треће задржали у затворима

¹ То је заправо био штаб четничко-недићевских формација у којима су се налазили четници са неколико територија. Њихове главне снаге сачињавали су четници Драже Михаиловића и недићевци из Србије и Босне. Санчачко име овим формацијама дато је због тога да би их Италијани прихватили и легализовали као своје квислиншке оружане формације.

при својим командама места, где су их тукли, мучили и присиљавали да ступе у четнике. Четници из Црне Горе спроводили су похватане партизане у Колашин, јер су тамо били успоставили централни затвор, суд и стрелиште. Они су препоручивали домаћим четницима нека се од њих уче како треба владати.

У нововарошком срезу поред појачаног терора нац партизанским породицама, четници су спроводили свакодневну пропаганду да су партизани на левој страни Јима у Црној Гори и у Босни углавном уништени. Још се само по брдима и шумама налазе њихови остаци. Боравећи по партизанским кућама, причали су свакојаке измишљотине о поразима и унишгењу партизанских јединица. Сазивали су обавезне зборове за једно или више села, на којима су народу причали како су својим очима гледали гомиле мртвих и набрајали су имена свих партизана из тога краја које су тобож својим очима видели мртве. Поред тога су истицали напредовање хитлеровских армија у Совјетском Савезу према реци Волги. Ова четничка пропаганда била је усмерена да потпуно деморалише становништво, како би изгубило сваку наду у успех народноослободилачке борбе.

Да би што боље учврстио квислиншку власт и осигурао мир на окупираном подручју, италијански окупатор је чинио извесне потезе: италијански команданти су, поред осталог, одлазили на саборе код цркава, затим су примали делегације градских ошптинских управа и вршили инспекционе обиласке, у којима је учесговао и гувернер Црне Горе Пирцио Бироли. Тако је делегација пљеваљске општине на челу са председником Богданом Ненадићем посетила 19. јула команданта дивизије „Пустерија“ генерала Ђованија Еспозита. Ненадић је, поздрављајући генерала, рекао и следеће:

„Одмакло је ево седам месеци од 1. децембра несећебног дана за наша Пљевља, дана у који су комунистичке банде мислиле да упадну у варош, опљачкају је, попале и покољу грађане. Ви сте нас са својим храбрим алпинцима спасли те грозоте.... Протеривањем комуниста из наших крајева ми се ево осећамо потпуно слободни и задовољни као да није рат. Народ ужурбано ради на све стране. Наша варош се поправља и улепшава. На овоме Вам нарочито захваљујемо и молимо да изволите веровати да ђенерала Златне медаље Пљевља много поштују, изванредно цене и бескрајно воле. За све то ми немамо другог уздарја осим своје најпуније лојалности, љубави и поштовања према вечитој Италији и према Вама“.

Почетком августа Пирцио Бироли, гувернер Црне Горе, вршио је инспекцију по срезовима. Он је посетио Бијело Поље, Пријепоље и Пљевља, где су га квислинзи срдечно дочекивали, присил>авајући становништво поменутих вароши и околних села да изађе пред њега на улице и путеве.

Крајем августа Пирцио Бироли је формирао на Цетињу Национални одбор, са председником Блажом Ђукановићем. У одбор је ушао и по један представник из бјелополског, милешевског, сјеничког, нововарошког, прибојског и пљеваљског среза, као и један представник за град Пљевља. Поред тога формиран су и срески национални одбори. Гувернер је среским **националним** одборима потчињено среска начелства, општинске управе и сеоске старешине, као и среску полицију, летеће квислиншке наоружане одреде и милицију, али под контролом италијанских власти. Ево како је о томе писао квислиншки „Пљеваљски весник“:

„Италијанека политика према Црној Гори, дакле и према Санцаку, данас је јасна и сасвим одређена. Она је потпуно хтријатељска, што нарочито наглашују ..., последњи значајни политички потези гувернера Црне Горе. Италија хоће да нам учини историјску услугу помажући свима средствима да се спасемо од комунистичке напасти ... Италија нас, дакле, задужује пријатељством не само за данас него нарочито за сутра...

Тај национални одбор... биће десна рука гувернера за целокупну унутрашњу политику покрајине и биће огрнут пуним овлашћењима и ауторитетом да поведе сав народ правим путем ... Национални одбор нама је пријатељски поклон Италије...

Са новом жандармеријом националном одбору неће бити тешко. Њоме ће, уз наше офицере по јединицама, заповедати Краљевско карабинијерско заповедништво. Брига је само док се нађу добри офицери и добар лични састав жандарма ...

Тога ради основна је потреба и заповест да се националном одбору безусловно покоравају све народне снаге, а нарочито оне организоване и мобилисане: од ђенерала па до последњег четника и милиционара..."

Неки представници срезова у Националном одбору покренули су после повратка са Цетиња питање одржавања посебне конференције представника Срба и муслимана. Окупатор је одобрио да се одржи конференција за пљеваљски, **бјелополјски**, сјенички, нововарошки, милешевски, прибојски, чајнички и берански срез. Конференција је одржана у Пријепољу 7. и 8. септембра, али њој нису присуствовали

представници беранског, бјелопољског и прибојског среза због саобраћајних тешкоћа. Они су службеним војним телефоном поздравили конференцију, изражавајући јој своје симпатије, тражећи да им се доставе одлуке са конференције. На конференцији је главно питање било борба против народноослободилачког покрета.

Да би се приказао као пријатељ народа, окупатор је у септембру изразио жељу да прораде све школе. Пошто су окупаторске трупе раније, заједно са домаћим издајницима, попалиле или демолирале скоро све школске зграде по Санцаку, сада је тражен од грађанства прилог у новцу, грађевинском материјалу и радној снази за подизање и поправку школских зграда.

Сваком приликом Италијани су истицали како је комунизам разбојништво, а фашизам правда: „Комунизам хоће да разори ваше цркве, да вас отргне од ваших породица, да вас отера са ваших њива. Фашизам хоће да вам врати мир, ред, спокојство". Овим речима су почињали и завршавали своје беседе попови по црквама који су се ставили у службу окупатора, четничке старешине приликом издавања наређења о јавном батинању или убијању припадника народноослободилачке борбе као и представници фашистичке Италије приликом било каквих манифестација организованих у њихову част.

ДЕЈАТНОСТ ПАРТИЗАНСКИХ ГРУПА И НЕПРИЈАТЕЉСКЕ АКЦИЈЕ У ТОКУ ЛЕТА И ЈЕСЕНИ 1942. ГОДИНЕ

Као што је већ речено, пре одступања партизанских снага са слободне територије Санцака, у пљеваљском, бјелопољском и милешевском срезу остављен је изван број чланова Комунистичке партије и СКОЈ, за рад у позадини. Овом политичком и партијском активу нису пружиле одговарајућу помоћ партизанске јединице, с обзиром на директиву Обласног комитета да треба изводити оружане акције. У бјелогохљском срезу је остао већи део партијског актива који је до тада радио на слободној територији. Из партизанских јединица активу је враћено око десетак бораца као помоћ за организовање евентуалних оружаних акција. У пљеваљски срез су на тражење секретара Среског комитета враћена из батаљона са Шћепан-поља свега четири борца. Они су на путу између Челебића и Мељака упали у четничку заседу, али су успели да се пробију без губитака и дођу у Мељак. Уплашен непријатељским прогонима, један од ова четири борца се убрзо из малоду-

шности гтрѐдао четницима. У милешевски срез није враћен ниједан борац из партизанске јединице. У групи бораца који су издвојени из два златарска батаљона за нововарошки срез налазила су се и неколико бораца из прибојског и сјеничког среза. Поред задатака да у нововарошком срезу окупи и активира оне чланове КП и СКОЈ који су тамо раније остали и да према могућности изводи оружане акције против непријатеља, требало је да ова група, у сарадњи са милешевском партијском организацијом и партизанском групом, прошири политичку делатност и оружане акције и на прибојски и сјенички срез.

Партијске организације и партизанске групе у сва три среза на левој страни Лима нису имале времена да се среде и организују свој рад у смислу новонасталих промена на терену. Тако ни секретар основне партијске организације у Мелѐку није био обавештен о одлуци Обласног комитета о повлачењу партизанских батаљона са тога терена, него је морао да иде у ЈБубишњу, где га је заменик политичког комесара Пљевалског одреда обавестио о томе. Због непријатељског терора и насиља партијске јединице и партизанске групе су дуже времена остајале неповезане. Ни чланови средњих комитета нису могли да успоставе везу једни са другима ни са основним партијским организацијама по месец и више дана. Та међусобна неповезаност је онемогућавала координацију политичког рада комуниста у народу и брзе акције и препаде партизанских група против непријатеља.

У партијским организацијама и партизанским групама углавном су се налазили исти људи, јер су приликом одступања јединица из Санѐака остављени на терену за извршење задатака само чланови КП и СКОЈ. Нешто касније у партизанским групама су се нашли и они који се из било којих разлога нису повукли са партизанским снагама него су остали у свом крају, а нису хтели да се предају окупатору или његовим квислиншким формацијама. Ови људи су били примани у партизанске групе без обзира на то да ли су раније били чланови КП и СКОЈ или нису.¹

Чланови Средског комитета КПЈ за пљеваљски срез Мићо Зорић и Комнен Церовић одржали су састанак са члановима КП мељачке групе непосредно после повлачења партизанских снага са територије пљеваљског среза. На састакну је одлучено да се успостави веза и са онима који су својевољно остали и скривају се од окупатора и домаћих издајника. Далѐ је одлучено да се према директиви Обласног комитета од 23. маја предузму и оружане акције и да се Јшквидирају најистакнутији издајници и сарадници оку-

¹ Партизанске групе у Санѐаху називале су се герилом.

патора. Након тога су Комнен Церовић, Илија Зечевић и Душан Јеловац отишли у Вишњицу да тамо поставе заседу Милутину Јеловцу, који је дезертирао из партизана, иришао четницима и постао њихова водећа личност у томе крају. Тројка је успела да неопажено уђе у шуму изнад куће Јеловца, где је чекала два дана. Јеловац није наилазио, а заседу су приметили чобани, па је група морала да напусти место. Милутин Јеловац је сазнао да му је била припремљена заседа, па је почео да трага за партизанима.

Неколико дана после неуспеле заседе ова тројица су 17. јуна пошли у Глибаће по неки материјал. Ишли су косама између Бобова и Мељака. Успут су свратили до колибе Чеда Свркоте да се одморе. Четници су пратили њихово кретање и док су се ови одмарали, они су их опколили. Милутин Јеловац их је позвао да се предају. Партизани се нису предали него су пробали четнички обруч. При пробијању обруча четници су ухватили Душана Јеловца⁸ а Илију Зечевића ранили.

После тога су Мићо Зорић и Комнен Церовић отишли у премђанску општину. У Тулежинама више Маоча одржан је састанак Срескот комитета на коме је решавано организационо питање и питање даљих акција. Комитет је одлучио да се сви чланови КП распореде у основне партијске јединице, а да се држе на личној вези само они чланови који из конспиративних разлога нису могли бити у основној организацији. Затим је решено да се формира Срески комитет СКОЈ. За секретара је изабран Видоје Контић, а за чланове Милован Голубовић, Вукота Ивановић, Љубо Остојић и Анто Голубовић. Видоје Контић је кооптиран и у Срески комитет. Чланови комитета су били обавештени где се налази четнички командир Манојло Гачевић, па је одлучено да му се постави заседа и да се ликвидира. Заседа је постављена у Гавањама крај Крупица. У заседи су се налазили и чланови Среског комитета, Али Гачевић није наишао путем на коме је била постављена заседа.

После ове акције чланови Среског комитета су се састали са Мишом Цветковићем, секретаром Обласног комитета, и обавестили га о дотадашњим одлукама Среског комитета и акцијама које су предузимали. Цветковић се није сложио са одлуком о оружаним акцијама, сматрајући да Срески комитет није добро проценио новонасталу ситу-

⁸ Четници су Душана Јеловца пустили кући као рођака Милутина Јеловца, надајући се да ће и Душан ступити у четнике као што је учинио и Милутин. Душан је живећи легално код куће радио илегално са партизанским групама све до априла 1943. године, када је поновним доласком партизанских бригада и дивизија у Санцак ступио у Ш пролетерску бригаду.

ацију. Још **приЈшком** одступања партизанских снага из Санцака било је договорено да се одржава веза са Обласним комитетом преко пљеваљске партијске организације. Та веза је одржавана док се Ш пролетерска бригада налазила на простору Шћепан поље—Грандићи. У првом извештају Обласног комитета изнета је ситуација на бившој слободној партизанској територији у Санцаку, а нарочито о порасту четничких снага. Рифат Бурџовић је одговорио Обласном комитету износећи своје мишљење о томе како комунисти и партизани треба да се односе према људима који због терора окупатора и домаћих издајника буду приморани да ступе у редове четника. На основу тога Цветковић је изградио свој став у вези са даљим радом и акцијама у Санцаку. Он је члановима Среског комитета пљеваљског среза рекао да за оружане акције немају довољно снага, а акције би могле изазвати и опггрије репресалије непријатеља према становништву.

На основу поменутих одлука Среског комитета КПЈ за пљеваљски срез и свог личног става Мишо Цветковић је написао опширне инструкције среским комитетима и партизанским групама у Санцак. У њима је била изложена ситуација у Санцаку после непријатељске офанзиве, затим да ова офанзива, мада представља ударац за партизански покрет, не значи и потпуни пораз, јер су ван домета те офанзиве остале неоштећене основне резерве револуције и народноослободилачке борбе, као што су пролетаријат у Сарајеву, Београду, Загребу и другим већим индустријским центрима. Те основне снаге ће извршити обрачун са контра-револуцијом и окупатором. У инструкцијама је било наглашено да је главни задатак комуниста у Санцаку политички рад у народу, а не оружане акције. Даље је било речено да комунисти време одсутности партизанских снага из Санцака искористе за своје политичко и идејно уздизање. Одлучено је да се за почетак рада за чланове пљеваљске партијске организације одржи кратак марксистичко-лењинистички курс на планини Љубишњи.

У то време се вратио у Санцак Војо Лековић, који је био одсечен од четника изнад Пиве приликом повлачења партизанских снага на леву страну реке. Како је био сам и није познавао терен, Војо Лековић је покушао да се пробије у правцу Санцака, што му је и успело. Њему су у Бобову Јеврем Тањевић и Неђељко Бајиловић рекли да је у Љубишњи била група партизана, али су је четници напали и сада више нема нијога.⁸ Лековић је из

* Радило се о аећ поменутом нападу на Комнена Церовића. Илију Зечевића и Душана Јеловца. У Љубишњи је и тада била једна група, али Тањевић и Бајиловић нису знали за њу или пису смели да кажу.

Бобова отишао у Маоче, а из Маоча у Вашково, где се састао са Мишом Цветковићем и Данилом Кнежевићем. Мишо Цветковић му је изложио ситуацију " став Обласног комитета по коме сви они који нису компролштовани као комунисти треба да се легализују ради одржавања везе са народом. Лековић се с тим ставом није сложио и дошло је до дискусије. Лековићу су показане писмене инструкције Обласног комитета партијским организацијама, али се он ни са њима није сложио и предложио је да се те инструкције не умножавају и не шаљу партијским организацијама. Он је предложио да Срески колштет КПЈ за пљеваљски срез напише проглас чланству и народу на својој територији. Са предлогом су се сложили и Мишо Цветковић и Данило Кнежевић. Када је проглас састављен, Лековић се није сложио са његовом садржином, сматрајући да садржи само главне тезе поменутих инструкција и тражио је да он напише текст за проглас, на што су ови пристали. Са текстом који је написао Војо Лековић нису се сложили Цветковић и Кнежевић. У дискусији и убеђивању није се дошло до заједничког става, па је остало на томе да се проглас и не издаје.

Војо Лековић је био и против одржавања предвиђеног курса на Јбуишши, сматрајући да ситуација налаже друге задатке: нападање и узнемиравање непријатеља и стварање нових партизанских јединица. Међутим, од планираног партијског курса није се одустало. Мишо Цветковић и Данило Кнежевић су отишли из Маоча у правцу Љубишње са члановима партије.⁴ Војо Лековић је остао у Маочу са групом Маринка Голубовића све до половине септембра, када је отишао на Златар. Мишо Цветковић и Данило Кнежевић су одлучили да преко везе са III пролетерском бригадом доставе Централном комитету КПЈ и Врховном штабу инструкције које су биле написане за партијске организације у Санцаку.

Група комуниста која је пошла из Маоча са двојицом секретара Обласног комитета стигла је на Љубишњу 9. јула. Истог дана је стигло упозорење из Мелбаха да се четници окупују у намери да изврше претрес Љубишње. И поред овог упозорења и предлога неких другова да се склоне, група је заноћила на истом месту, изузев Мића Зорића и Милована Радовића, који су однели пошту за III пролетерску бригаду са инструкцијама Обласног комитета. Ова пошта никад није стигла у бригаду, иако је према договору остављена на једно скровито место у Мепгровцу одакле су је узимали курири и једне и друге стране. Пре него што је III пролетерска бригада 24. јуна пошла из Грандића у правцу западне Босне, штаб бригаде је упутио курире Мића Кова-

- Мишо Цветковић је био руководиоц курса и предавач.

чевића, партизана из пљеваљског среза и Вука Дацића, партизана из бјелопољског среза, са поаггом за Обласни комитет у Санцаку. Требало је да курири донесу и пошту из Санцака преко везе са V црногорском бригадом. Ова бригада је била остављена на простору с леве стране Суђјеске и Дрине ради заштите тешких рањеника који нису могли бити транспортовани као и ради одржавања везе између партијске организације и партизанских група из Црне Горе и Централног комитета КПЈ и Врховног штаба. Курири штаба III пролетерске бригаде упали су у четничку заседу у селу Велинићима код Челебића, прихватили борбу и убили једног четника, али је и Мићо Ковачевић погинуо, док је Вук Дацић успео да се пробије.⁵

Сутрадан, 10. јула, мел>ачки, бобовски и хоћевински четници, на челу са Милутином Јеловцем, извршили су у зору напад на место где је боравила већина чланова пљеваљске партијске организације и два члана Обласног комитета. Они су ухватили Миша Цветковића, секретара Обласног комитета КПЈ за Санџак, Велимира Кажића и Марицу Радовић. Четници су похватане одвели у село Нанте иопод Љубишње. Марицу Радовић су пустили, а Миша Цветковића и Велимира Кажића су спровели у Пљевља, где су их предали Италијанима. Окупаторске власти су их ггосле неколико дана стрел>але. Обојица су се и пред четницима и пред Италијанима држали комунистички и храбро.

Поводом ове четничке акције у Љубишњи, брезовачки војвода Богољуб Ирић издао је у Пљевљима следећу похвалну наредбу:

„У времену од 9. — 11. јула ове године новоформирана Мел>ачка чета, под командом резервног потпоручника г. Јеловца Ђ. Вукадина, уз припомоћ Бобовске и Хоћевинске чете извршила је чишћење Љубишње и околног терена. Приликом чипхћења поменуто људство наишло је у зору 10. овог месеца на месту званом Вучији Клековац на једну групу партизана, где се отворила жестока борба, којом је приликом разбијена поменута комунистичка рул>а која се крила по Љубишњи. Овом приликом ухваћена су два партизана и једна жена и заплењен велики део комунистичке архиве. — Позивам све новоформиране чете да се утледају на предње и да им ово служи као пример за будуш рад“.

¹ Дацић у пљеваљском срезу није познавао никога па због тога тамо није ни са ким ни долазио у везу. Он се пробио до бјелопољског среза и тамо се прикључио мојковачкој партизанској групи.

После напада четника на партизанску групу у Љубишњи, било је извесног колебања међу партизанима који су по задатку остављени на терену, као и код оних који су својевољно остали и живели илегално. Они су тражили од руководства да им се дозволи да оду својим кућама и живе легално. Разматрајући поједине захтеве, Срески комитет углавном није имао разлога да одобрава њихово легализовање, али је био принуђен да то чини да не би ови сами отишли и евентуално открили помагаче партизанских група или појединаца.⁶ Срески комитет је чланове КП који би отишли кући искључивао из чланства Партије, али им одлука о искључењу није саопштavana из горе наведених разлога, него је остављено да се то учини када наступе повољнији услови. У партизанским групама остало је око 20 чланова Партије, и два која то нису била.⁷

После ове кризе Срески комитет је сређивао стање у партијским јединицама и скојевским активима. Чланови Партије који су остали у илегалности подељени су у неколико група. Свака група је имала терен на коме је радила. Комунисти из ових група радили су и са оним члановима Партије и СКОЈ који су живели код својих кућа, успостављали су партијске јединице и скојевске активе и постављали им одређене задатке. Скојевски активи су постојали у Врби, Вишњици, Бобову, Трновици, Пушоњском Дољу, Маочу, Вашкову са око 50 чланова. Тако се постепено развијао у народу живљи политички рад. Комунисти су одржавали контакте са оним људима који су и даље остали пријатељи народноослободилачке борбе. Они су им читали и давали на читање вести са фронта, говор друга Тита борцима IV пролетерске бригаде приликом њеног оснивања, као и други популарни материјал о народноослободилачкој борби којим су располагали. Овакав појединачни рад са људима много је допринео раскривању четника као отворених помагача окупатора. Народ уопште није одобравао њихова недела и злочине према припадницима народноослободилачке борбе. Пљачкањем имовине партизанских породица, батинањем људи и жена, убиствима и другим насиљем они су се пред огромном већином становништва показали као туђинска оружана формација. Четничке формације нису имале подршку народа, нарочито не у премћанској, косаничкој, бобовској, хоћевинској и мељачкој општини. Људи су им отворено и јавно пркосили и поред сурових репресалија које су при-

• Другови су овај начин дозволе називали принудном легализацијом.

⁷ Маринко Голубовић и његов син Обрад (Бели) за све време одсутности партизанских снага из Санцака остали су у партизанској групи иако нису били чланови Партије

међивали. Да би заплашили народ, они су на присилно организованом збору у Вашкову стрељаЛШ Симеуна Милића из села Кошара у косаничкој општини као пријатеља народноослободилачке борбе и човека који није хтео да им каже куда се креће партизанска група.

Срески комитет је повремено одржавао везу и са друговима из Пљевал>а, нарочито преко Јована Стаменића и Цемаила Селмановића Аца. Из града су добиване информације о снагама и намерама окупатора, о оружаним формацијама четника и муслиманске милиције, о расположењу становништва у граду и о сарадњи једног дела Срба и муслимана као симпатизера народноослободилачке борбе. Срески комитет је помогао да се та сарадња још прошири.

У раду пљеваљске партијске организације учествовао је и Војо Лековић у току лета за време свог боравка на територији пљеваљског среза. Он је за то време присуствовао и састанцима Среског комитета овог среза.⁸ Данило Кнежевић је као члан Обласног комитета највећи део времена провео на раду у партијској организацији пљевал>ског среза.

У бјелопољском срезу је остављен већи број чланова партије и СКОЈ.⁸ Поред тога, остао је и изванредан број комуниста, било због тога што нису успели да се повуку са територије на којој су радили, било што нису желели да се одвајају од својих насеља па су својевољно остајали и скривали се од непријатеља у близини својих кућа и кућа своје родбине. У срезу је остављен Срески комитет са секретаром Новицом Перовићем, организационим секретаром Вуком Булатовићем и члановима Радом Бајчетићем, Радоманом Секулићем и Радомиром Ракочевићем.

У другој половини јуна Новица Перовић и Вуко Булатовић су окупили чланове основне партијске организације за павинопољску општину и одржали са њом састанак. На састанку је говорено о новонасталој ситуацији и одлучено је да тежиште рада комуниста у народу буде објашњавање ситуације и обавештавање о борбама партизана у Југославији и Црвене армије у Совјетском Савезу; да се раскрн-кавају четници као сарадаици и слуте окупатора; да се

⁵ Војо Лековић је од половине 1942. године до априла 1943. године боравио и радио на територији нововарошког, милешевског и пљеваљског среза.

• Према једном извештају Главног штаба за Саниак у срезу је остављено око 70 партизана. (Зборник докумената, том I кн>. 16). Податак у овом извештају није тачан. У бјелопољском срезу је остављен већи број позадинских политичких и партијских радника него у пљеваљском срезу. И у овај срез је из партизанских јединица враћено свега десетак бораца. Али укупан број није ни приближно био 70.

одржи борбени морал у народу за време привремене одсутности партизанских снага. Оружане акције нису биле предвиђене. Решено је да партијска организација ступи у везу са свима онима који су остали на терену а нису се предали четницима, и да се приме у партизанску групу.

Перовић и Булатовић су остали са павинопољском групом око две недеље. Након тога је Новица Перовић пошао у правцу Гранчарева да ступи у везу са неким који су остали у Полимљу, а Вуко Булатовић је одређен да оде у правцу Мојковца да би успоставио везу са мојковачком групом. Перовића су отпратили у правцу Гранчарева Раде Бајчетић и Радоман Секулић, а за пратшу Булатовићу одређени су Радојица Секулић и Добрија Кљајевић. Када су дошли до Барица, Вуко Булатовић их је вратио натраг тврдећи да даље зна пут за Мојковац и може сам да иде. Он из Барица није продужио за Мојковац, него је отишао на десну страну Лима у Припчиће свом зету Данилу Обрадовићу. Ту се пријавио четницима, који су га ухапсили и одвели у Колашин, где је лежао у затвору све до априла 1943. године, када су га четници са осталима предали Италијанима, а ови спровели у логор у Стари Бар.

Новица Перовић је по доласку у Гранчарево вратио натраг Бајчетића и Секулића. Он је успоставио везу са Милошем Жујовићем и са њим живео илегално. Брат Милоша Жујовића био је четник и успео је од Милоша да сазна где се налазе. Четници су их једне ноћи изненадили на спавању у Клопоту близу Ујнича у савардаку Гавра Јанковића. Четници су у Колашину ипак стрелали Милоша Жујовића пре расформирања централног затвора пред наступањем партизанских снага априла 1943. године.

Група комуниста у мојковачкој општини, која је била и најбројнија, остала је дуже времена без везе са среским комитетом. После хватања и стрељања Новице Перовића и предаје Вука Булатовића срески комитет више није ни постојао. Средином јула група из мојковачке општине успоставила је везу са Данилом Кнежевићем, организационим секретаром Обласног комитета КПЈ за Санџак. Касније је Данило Кнежевић успоставио везу са групом из павинопољске општине, па је у августу организовао састанак представника обе групе и формирао Срески комитет КПЈ за бјелопољски срез. У комитет су изабрани Раде Бајчетић за секретара, а Радоман Секулић, Милосав Видаковић и Радомир Ракочевећ за чланове комитета. Том приликом је формиран и срески комитет СКОЈ, у који су ушли: Радоман Секулић као секретар, Радомир Медојевић и Миле Јушковић као чланови комитета.

Срески комитет Партије и СКОЈ бјелопољског среза одлучили су да њихови чланови успоставе везу са кому-

нистима који су живели легално. Са њима је одржавана лична веза и добивали су одређене задатке, јер због четничког терора нису успостављане основне партијске јединице од чланова Партије који су живели легално код својих кућа, али су у неколико села формирано скојевици активни. Најсигурнији облик рада били су разговори комуниста са појединцима и са групама од 10 до 30 особа. У овим приликама људи су обавештавани о ситуацији на фронтима, о партизанским борбама у Југославији, о скором повратку партизанских снага у Санџак. Поред тога, мојковачка група је одржавала везу са Среским комитетом Колашина и Окружним комитетом за коладшњски округ, а преко њега и са ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак.

Срески комитет је још у јануару 1942. године одредио око 20 чланова Партије и СКОЈ да у затонској, расовској и савинопољској општинама на десној страни Лима живе легално и раде на зближавању Срба и муслимана. Срески комитет је дао упутство да прво време раде политички у народу, нарочито на раскривању оних Срба и муслимана који су ступили у службу окупатора и да на тај начин створе услове за ширу мобилизацију и једних и других у редове бораца народноослободилачке борбе. Сви ови комунисти, као и они са којима су они радили, остали су на свом терену и после одступања партизанских снага из Санџака.

Када су партизанске снаге напустиле територију бјелопољског среза у другој половини маја 1942. године, гетрекинут је и рад народноослободилачких одбора на тој територији. Известан број одборника је напустио Санџак заједно са партизанским јединицама, међу њима и председник Среског народноослободилачког одбора Крсто Радојевић, који је у једној борби са Италијанима, при крају маја, погинуо код Глибаћа у пљеваљском срезу. Један број одборника је, међутим, остао на свом терену. Многе од њих су четници **хачки** и тукли, пл>ачкали, палили и убијали. Као светлишкови остали су у народу због свог држања пред четницима Вукосав Медојевић, Томо Смоловић, Ратко Човић и други, које су Бандовић и Кораћ мучили у шаховићком и мојковачком затвору, тражећи од њих да открију борацки појединих комуниста и партизанских група.

У бјелопољском срезу на левој страни Лима постојале су две партизанске групе: павинопољска и мојковачка. Постојала је и једна заједничка група другова из бјелопољског и беранског среза. Павинопољска група се кретала по читавој територији павинопољске и делимично премћанске општине у пљеваљском срезу. Мојковачка група се кретала на простору Мојковац—Стевановац—Лепенац—Жари—Прошћење—Шаховићи. Она се повремено кретала

и ка гтериторији Вашкова у пљеваљском срезу, затим на левој страгш Таре у колашинском срезу.

Руководство мојковачке партизанске групе дозволило је да се легализују чланови партије Бошко Вучинић због болести и Аврам Раичевић због старости и болести. У августу су се петорица из групе својевољно предали четницима, јер нису били у стању да до краја издрже све напоре и тешкоће. Ниједан од њих се после предаје није ставио у службу непријатеља. Четници су стрељали у Колашину Радована Топовића, а Велимира Видојевића су држали у затвору све до пролећа 1943. године, када је са осталим затвореницима предат Италијанима и спроведен у логор у Стари Бар.

У другој половини августа на територији пљеваљског и бјелополског среза појавила се већа група самозваних партизана. То је била група од око 60 дезертера који су из села Рилића у западној Босни дезертирала 1. августа из трећег батаљона III пролетерске бригаде, на челу са Радомиром Јанкетићем, замеником команданта трећег батаљона, и Мирашом Жижићем, руководиоцем СКОЈ у батаљону. Са овом групом дезертирала је и групица бораца из Четвртог батаљона, на челу са командантом Радомиром Лукавцем. Група се предала четницима чим је ступила на територију пљеваљског среза. Четници су ту предају у својој пропаганди приказали као хватање партизана, па је и брезовачки четнички војвода Богољуб Ирић поводом тога издао следећу похвалну наредбу:

„Водник З. вода Бобовске чете З. батаљона Годор Тањевић, 24. августа 1942. године сазнао је да ће из Босне наићи једна група комуниста, па је одмах организовао и распоредио своје четнике, а потом обавестио командира станице и командира своје чете, који су такође благовремено учинили потребно са своје стране, те је те ноћи око 24 часа ухваћено 15 наоружаних комуниста и тиме је доказао свој национални и пожртвовани рад, а своје народу умањео број крволочне банде која ће бити посве уништена.

За овакав пожртвован рад за спас свога народа од крволочне банде јавно похваљујем водника Тањевића Годора и све његове четнике, те га истичем свима осталима за пример и позивам да се угледају”.

Четници су ову групу дезертера предали Италијанима у Пљевља. Остали, већи део групе отишао је у бјелополски срез и предао се тамошњим четницима. Није се предало свега њих петоро, Мираш, Новица и Марија Жижић. Крсто Нишовић и Радован Фуртула.

Појава ове групе дезертера поразко је деловала свуда докле је успела да стигне вест и свуда где се о њој сазнало и говорило. Дезертери су пронбсили вести да су партизанске снаге у Босни наишле на такав отпор Немаца и усташа да је само питање дана када ће бити уништене. Данило Кнежевић је убрзо обавестио партизанске групе у бјелопољском срезу да је читава група дезертирала из партизанских редова, напустивши борбу против непријатеља у Босни.

Комунисти у бјелопољском срезу морали су да уложе велике напоре како би обавестили народ о групи **демора** Ш-саних дезертера, јер су многи припадници и пријатељи народноослободилачке борбе почели да избегавају састанке са члановима партизанских група на терену плашећи се издаје. То је трајало све док се људи нису уверили да дезертери нису деморалисали герилце.

Од оних петоро који се нису предали четницима, Крсто Нишовић се крио око своје куће у тгећини све до априла 1943. године, Радован Фуртула је успоставио везу са павинопољском партизанском групом и она га је примила у своје редове. Жижићи су тражили да успоставе везу са партијским руководством. Након неколико дана наишли су на другове из мојковачке партизанске групе. Формирана је партијска комисија да испита случај дезертерства и да их све троје искључи из Партије. Комисију су сачињавали: Данило Кнежевић, Радомир Медојевић, Радомир Ракочевић и Велимир Кнежевић. У међувремену су стигле информације преко Влада Жугића и Предрага ВЈгасинића да је војни суд бригаде осудио коловође дезертерства на смрт, а партијско руководство је искључило из Партије све бивше чланове.¹⁰ Комисија им је после саслушања саопштила да их је партијско руководство III пролетерске бригаде искључило из Партије. О пресудама војног суда бригаде није им нипгга речено, али су све троје примљени у мојковачку партизанску групу.

Од близу 60 дезертера који су се предали неке су Италијани стрељали, а неке интернирали. Исто тако су и четници неке стрељали, а друти су лежали у колашинском затвору до априла 1943. године, када су иредати Италијанима и интернирани.

У милешевском срезу на левој страни Лима било је остало око 20 чланова Партије и СКОЈ из основних пар-

¹⁰ Владо Жугић и Предраг Власинић су упућени у другој половини августа из Ливна у Санџак са писмом Обласном комитету КПЈ за Санџак и усменим порукама, уколико не буду могли да пренесу писмо. Предостављало се да ће се дезертери предати непријатељу и могли би извршити провалу партијског кадра на терену. Поред тога, Тршо је поручио да Обласни комитет изабере из партизанских група 10—12 другова који би могли бити водници и командир чета и да их са Илијом Зечевићем упути у бригаду

тијских организација у Тоцима, Бабинама, Каменој Гори, Својчеву, Великој Жупи и Сел»ашници. На десној страни Лима налазило се десетак чланова Партије и СКОЈ, који су тамо остали још од раније и свој рад прилагодили условима терора четничко-недићевских формација и муслиманске милиције хоће Пачариза. У самом Пријепољу био је један члан Партије и неколико скојевских актива.¹¹ Један члан Партије је остао у Залуту, селу у непосредној близини Пријепоља. Поред тога, на левој страни Лима својевољно је остало неколико чланова Партије и СКОЈ из Милешевског батаљона. Од чланова Среског комитета остављени су Данило Пурић и Милоје Тописировић. Члан Обласног комитета Душан Томашевић постао је Секретар среског комитета.

Одсутшве партизанских група из среза и наступање непријатеља било је нагло. Због тога члановима Партије није благовремено ни била саопштена одлука Обласног комитета. Душан Томашевић није ни стигао да успостави везу са друга два члана Среског комитета, па се комитет дуже времена није могао ни састаги да размотри новонасталу ситуацију и донесе одлуку о даљем раду. У Ђурашићима је одржан један састанак, коме су присуствовали Милоје Тописировић, Данило Пурић, Милосав и Драго Стиковић и Миленко Шалипуровић. На састанку је одлучено да цела група оде у Бабине и да се са члановима тамошње партијске јединице договори о заједничком раду и да се подели терен. На састанак су били позвани и чланови основне партијске организације из Сел»ашнице. Милоје Тописировић и Вуле Брашанац су одређени да оду у пљевалски срез и тамо успоставе везу са Обласним комитетом и траже од њега упутство за даљи рад. Они су неколико пута покушавали да пређу пут Пријепоље—Пљевља на простору Јабукe и Савиног Лакта, али нису успели. После недељу дана одржан је друти састанак у Шербетовцу. Док су били на састанку, дошао је Свето Пузовић из Бабина и обавестио другове да је стигла једна партизанска јединица. То је била партизанска група са Момиром Бошковићем и Слободаном Никачевићем која је ишла у нововарошки срез. Другови су од Бошковића сазнали одлуку о остављању на терену једног дела партијског актива и партизанских група.

Милешевска група је организовала трихватање и исхрану златарске партизанске групе. Она је пружила помоћ приликом припрема за пребацивање групе на десну страну Лима. Група није могла бити пребачена за једну ноћ јер су Италијани, недићевци и четници контролисали Лим. Група од 13 партизана који су прешли Лим између Из-

¹¹ Ради лакшег одржавања састанака, договора и рада постојали су посебни активни омладинки и омладинаца.

бичља и Залуга заданила је у Стањевини, али ју је због неопрезности приметила нека жена и обавестила четнике. Четници су пред вече извршили напад на групу, али је она успела да се пробије у правцу Дренове и даље ка Златару. Једна мања група није дуже време успела да пређе Лим. Она се кретала по селима Тоци—Ђурашићи—Ђурово—Кучин—Калафати—Маржићи, све док једне ноћи није успела да се испод Кучина пребаци на десну страну Лима. У ранијем пребацивању једне тројке испод Прибојске бање погинуо је Раденко Карача. То је била и прва жртва златарске партизанске групе.

Већ почетком јуна Новица Шалипуровић и Милорад Јевтовић покушали су да у Забрдњим Тоцима организују четнике. Јевтовић је ишао у Прибој и отуд донео неколико пушака. Због тога је група комуниста милешевског среза, на челу са члановима Среског комитета Милојем Тописировићем и Данилом Пурићем, пошла у Забрдње Тоце да изврши демонстративну акцију и спречи организовање четника. У групи се налазило 12 наоружаних другова. Преко ноћи је, међутим, Новици Шалипуровићу дошла једна група четника из Бучја. Када је група партизана пришла Тоцима, она је изнад села оставила неколико друтова ради евентуалне заштите, а остали су се спустили у село. Четници су их дочекали плотуном из пушака. Партизанска заштитница је одговорила ватром, омогућавајући својој групи одступање из села. У том пушкарању и повлачењу није успео да се повуче Војко Кубуровић. Њега су четници **З'хватили**, одвели у Прибој и предали Италијанима. Италијани су га пребацили из Прибоја у Плевља, где су га касније стрелали.

Тада се партијска организација са десне стране комуникације Пријепоље—Пљевља поделила на три групе, рачунајући да ће тако моћи лакше да се сналази и опстане док не прохуји -четнички терор. Ситуација је постајала све тежа. Један број чланова се поколебао. Они нису видели бојбег излаза из тада настале ситуације него да се пријаве домаћим четницима и почну легално да живе код својих кућа. Тактика Николе Кијановића да их неко време остави на шфу још више је деловала на оне који су се колебали. Тако је групе из Бабина нестало, а из групе у којој су се **налазили** чланови Среског комитета Данило Пурић и Милоје Тогогировић такође је један отпао. У Селашници су се двојица налазила у близини кућа и живели су **поЈугу**. Нешто касније су их четници похапсили и спровели у централни затвор у Колашин.

Зато што се група комуниста из Бабина предала четницима отежано је кретање другим двома групама на томе терену, јер су предајом пропале дотадашње везе са при-

падницима и гфијатељима народноослободилачке борбе. Група са Милосавом Стиковићем се налазила око Црквених Тоца, а група са Милојем Тописировићем и Данилом Пурићем је до половине августа обишла Тоце, Бабине, Шербетовац и нека села у близини Пријепоља. Она је у то време успоставила везу са Арифом Вељковићем и Вером Андоновић из Пријепоља и Радованом Чаркиловићем из Залуга. Са њима је договорено да се рад скојевских актива у Пријепољу оријентише на прикупљање санитетског материјала и припремање одеће и обуће за партизанске групе, затим да се прикупљају обавештења о непријатељу и вести о стању на фронтима и достављају групи преко одређених веза, а у села преко поверљивих лица.

Крајем августа група са Тописировићем и Пурићем прешла је у Дренову на десну страну Лима и успоставила везу са партизанским породицама. У Дренови је група успоставила везу и са златарским партизанима преко породице Милоша Дивца. Ради успостављања ове везе, са Златара је дошао Слободан Никачевић. На територији Дренова—Седобро група се задржала око месец дана и ту на терену успоставила везу и са неким муслиманским породицама пријатељима народноослободилачке борбе. Одобрено је Милошу Бојовићу да се прими за водника четничке милиције у Седобру.¹² Група се из Седобра преко реке Милешевке и Бјелобаба пребацила у село Дивце, где је преко тамошње партијске организације успоставила везу са Душаном Томашевићем, секретаром Среског комитета. Одржан је и први састанак Среског комитета КПЈ за милешевски срез. Из Дивца је група заједно са Томашевићем прешла у Велику Жупу на леву страну Лима, затим је отишла у Камену Гору и тамо обишла припаднике и пријатеље народноослободилачке борбе и активирала неколико чланова Партије и СКОЈ који су се тамо налазили.

Тако је организација Комунистичке партије милешевског среза успостављала везу и активирала у раду не само чланове Партије и СКОЈ него и многе друге присталице народноослободилачке борбе. Нарочито се повољно развијао рад са омладином и по селима и у самом Пријепољу.

Златарска партизанска грута је пошла из села Горице у бјелопољском срезу 25. маја 1942. године у правцу Лима. Она се пробијала тереном који су заузели четници и недићевци под командом капетана Вучка Игњатовића. Партизанска група се пребацила преко Лима у групицама. У другој половини јуна прешла је реку последња група златарских партизана, односно гериле.

" Преко Милоша Бојовића одржавана је веза са партизанском групом на Златару, са основном партијском организацијом у Дивцима и са Пријепољем

Доласком у нововарошки срез партизани су успоставили везу са својим родитељима и са другим партизанским породицама, као и са члановима Партије и СКОЈ који се почетком фебруара са партизанским снагама нису повукли на леву страну Лима. На терену је било више проблема који нису могли лако да се реше. Питање боравка и исхране тако велике партизанске групе представљало је озбиљну тешкоћу с обзиром на стални терор који су вршили четници и недићевци над партизанским породицама. Чланови Партије и СКОЈ су се били скоро пасивизирали. Требало је много искуства да би се савладале све тешкоће. То искуство се стицало сопственим радом и акцијама саме партизанске групе. Руководство групе се одмах по доласку у нововарошки срез одлучило на поделу гериле у мање групе, сматрајући да ће на тај начин постићи бољи успех у политичком раду у народу, у евентуалним оружаним акцијама против непријатеља и при решавању питања смештаја и исхране. У почетку су створене четири групе. Једна група на челу са Момиром Бошковићем и Слободаном Никачевићем, на територији села Бистрице и Дражевића и мањих насеља око Нове Вароши, са наслоном на Златар. Друга група, на челу са Милојком Друловићем, имала је највећу територију. Она се кретала селима према Србији линијом Брезна—Рутоши—Радоиња—Вранеша—Амзић—Комарани — Божетићи—Штитково—Трудово. Трећа група са Јубомиром Пешићем налазила се на простору Радијевићи—Дрмановићи—Правошево—Бискупићи, са наслоном на Златар. Четврта група са Миланом Цинцовићем требало је да делује на територији прибојског среза и то углавном око Бање и Кратова. Та се група, међутим, није могла одржати јер су јој четници стално били на трагу. У једној потери коју су предузели Италијани и четници погинуо је Реља Миросавић. Тада је група била принуђена да пређе на леву страну Лима. После преласка на десну страну реке она се прикључила првој групи у Бистрици и Дражевићима. Тако је златарска герила углавном била подељена на три групе. Када су припремане теже оружане акције, одређивано је више бораца из две или све три групе, а мање заседе и препаде свака група је изводила само на свом терену.

Прва оружана акција коју је извршила златарска партизанска група 19. јуна било је хватање окупаторског сарадника Милутина Јелића из Подгорице и команданта његове пратње Дурутовића. Милутин Јелић је на позив Милана Недића пошао у Београд.¹³ Јелић и Дурутовић су ухва-

" Тада је квислиншка влада Милана Недића настојала да Немци Саницак и Црну Гору припоје ерској администрацији. Због тога је неколико истакнутих сарадника окупатора из ових крајева позвано у Београд на саветовање.

ћени на падинама Златара између Косатице и Др>ажевића на путу за Нову Варош.

Поводом нестанка ове двојице издајника и сарадника окупатора мајор Глшлић је упутио извештај Милану Недићу, неким мгашстрима и другим установама, немачким и италијанским командама у Прибоју, Пријеполу, Бијелом Пољу и Сјеници и командама квислиншких оружаних формација. У извештају се између осталог каже:

„На дан 19. јуна 1942. године налазили су се у покрету ка Новој Вароши капетан Дурутовић В. Милан и професор Јелић Милутин.

Када су били на огранцима Златар планине, код места званог Жљеб, били су измакли испред своје пратње за око 100 м. Код поменутог места нестали су и све до сада извршена тражења за њима остала су безуспешна.

Ко су нестали?

Капетан Дурутовић је херој који се пре неколико дана вратио из борбе против комуниста у Санцаку гонећи их све до састава Пиве и Таре.

Професор Јелић је човек који је међу првим Црногорцима дигао барјак против комуниста.

По њиховом националном раду без сваке сумње да су много сметали комунистима, те би се могло поверовати да их је смакла нека комунистичка тројка. Међутим, све до сада извршена трагања јасно указују на то да су именоване ухватили наоружани муслимани хоце Пачариза ..."

Али ни подела на групе није олакшала ситуацију златарским партизанима ни у погледу смештаја ни у погледу исхране. Што се пак тиче безбедности, она је тиме само ослабљена, јер четници, који су стално трагали за њима, могли су их лакше уништити по мањим групама или им нанети осетне губитке. Све те тешкоће утипале су на мањи број бораца, те су неки од њих у малодушном расположењу напустили групу и врзмали се око куће својих родитеља без оружја. Неки су то учинили на притисак родитеља, који су се надали да ће на тај начин најбоље сачувати живот свог детета и спасти породицу од четничког терора. Таквих је било свега 14. Али је од њих четрнаест само један отишао у четнике, док остали нису четницима предали ни пушке. Они су говорили да су побегли из партизана без оружја. Већина њих није могла да издржи код кућа, па се вратила својим групама. Неколицина су се истзкли у раду са народом, па им руководство гериле није дало да се врате у групе.

Они су остајали код куће ради обављања посебних задатака све док им не би запретила опасност од негрителја.

После успостављања веза са члановима Партије и СКОЈ, као и са другим припадницима народноослободилачке борбе, осећала се потреба за обавештавањем тих људи и народа у орезу о народноослободилачкој борби у Југославији и о борби Црвене армије на источном фронту. Златарска партизанска група није имала никаквих техничких средстава. Са Новом Вароши је успостављена и одржавана редовна веза. Организовано је ступање радиостаница Слободне Југославије, Москве и Лондона. Родољуб Стевовић је помоћу другова из Нове Вароши набавио шапирограф на ваљак, али су им недостајали писаћа машина и други материјал за умножавање вести. У квислиншкој општинској управи у Радоињи налазила се партизанска писаћа машина. Једна група златарских партизана маскирала се у четнике, упала 22. јула усред дана у општинску управу у Радоињи и од четничко-недићевског председника узела машину, нешто матрица, индига и хартије, затим општинске печате и спискове војних и пореских обвезника. За однету писаћу машину партизани су оставили следећу потвду:

„Четнички одред поручника Драгића однео је писаћу машину из општине радоињске“.

После набављене машине за писање, матрица и хартије формирана је „техника“, која је смештена на погодно место. Глицерин за шапирограф, матрице, папир и други материјал набављен је у Новој Вароши, Пријепољу и Прибоју. Одмах ое отпочело са издавањем билтена, у коме су углавном доношене вести са фронтова у Југославији и Совјетском Савезу, а понекад и коментари политичке ситуације. Настојало се да билтен излази десетодневно. Посебно су писани и умножавани разни мањи прогласи који су раскринкавали пропаганду окупатора, четника, недићеваца и муслиманске милиције. Прогласи су потписивани: Команда златарске гериле, Месни комитет, Срески комитет и Обласни комитет КПЈ за Санџак. Поред тога, умножаване су разне патриотске и партизанске песме и растуране у народу, затим су за партијски и скојевски актив умножавани популарни марксистички чланци и изводи из појединих брошура. Билтен и остали материјал који је издавала златарска партизанска група углавном су растурани у нововарошком и милешевском срезу, док је билтен слат и у прибојски и сјенички срез.

Партизанска група, на челу са Милојком Друловићем, извршила је значајну акцију у Вранешима ноћу између 26. и 27. јула против једног четвичко-недићевског коњичског

ескадрона којим је командовао поручник Миодраг Миливојевић Мигула. У њему се налазило око 35 људи са 30 коша, те су били у могућности да са собом носе и веће количине ствари опљачканих од народа.

Ескадрон је напала група од седам бораца. Напад је био изненадан и брз, тако да четници, који су се били раскомотили, нису успели ни да узму оружје. Приликом напада убијен је стражар пред логором, затим три коња а пет је рањен. Партизани су запленили више пушаха, 8 пиштоља, неколико сандука муниције, један сандук ручних бомби, више шаторских крила, одеће, обуће, намирница, као и разне друге ствари, опљачкане од народа. Међутим, седам партизана нису могли цео плен да понесу, а коње нису смели да употребе због потере, јер се у суседном селу Радоињи налазила већа четничка јединица. Поручник Миливојевић је побегао Немцима на Кокин Брод. Када је стигао онамо обавестио је немачку стражу о нападу велике групе партизана на његов логор.

Ова партизанска група извршила је још две оружанске акције. У првој половини августа она је отишла у село Комаране да тамо одржи састанке са омладином. Када су одржали састанак са групом омладинаца у засеоку Пуљуцима и формирали скојевски актив, партизани су пред зору 12 августа прешли у село Вилово и заданили у лесковом жбуњу поред куће Милована Поповића. Био је пазарни дан у Новој Вароши. Партизани су решили да предвече изађу на пут и разговарају са сељацима који су се враћали из Нове Вароши. Први су наилазили они који су били у четницима. Између осталих наишао је и Милисав Рољовић, пратилац Вука Калајитовића и носилац четничке заставе. Он је у нововарошком срезу био познат као батинаш и кољаш. Сам себе је био прозвао громовником. Група партизана га је препознала и одмах разоружала. Одвела га је на Златар, где је формиран суд који га је 13. августа осудио на смрт као издајника и народног непријатеља.

Почетком септембра група од шест партизана прешла је поред Кокиног Брода на десну страну Увца и на Бурађском вису запалила десет витлова истругане борове грађе, намењене за баракe четника Драже Михаиловића на планини Муртеници. Ватра је обасјавала Кокин Брод и околину. Партизани су се повукли непримећени, иако је непријатељ после паљења направио узбуну и дао се у потеру. У септембру је и партизанска група из Горњег Златара извршила интересантну акцију. Група је пошла у село Радијевиће са вестима и другим пропагандним материјалом не знајући да су онамо стигле неке четничке јединице из Србије које су пратиле Дражу Михаиловића, који је ишао за Црну Гору. Група је ноћу наишла на заспалог стражара, домаћег четника

ЈВладисава Поповића. Пробудила га је, добила од њега обавештен>a о томе где су се и како сместили четници и добила знаке за распознавање. Партизани су са заспалих четника поскидали неколико ћебади и повадили затвараче из 4 митраљеза, затим су разоружали и одвели са собом у Златар једног четника који је у моравичком срезу био познат као кољаш и батинаш.

Партизанска група у Бистрици и Дражевићима углавном је политички радила у народу. У тим селима је скоро читав народ био уз народноослободилачку борбу. У Бистрици је постојала партијска организација и скојевски актив. Партизани су постављали одређене задатке старијим људима и омладини. Старији људи су се старали о прикупљању намирница за исхрану, разног материјала за технику, санитетског материјала и лекова, а омладина се бринула о одећи и обући. Убрзо је формирана и основна партијска организација и скојевски актив у Дражевићима.

Партизанска обавештајна служба је била добро организована. Златарски партизани су унапред знали којим правцима се непријатељ припремао да претражује терен и врши потере. Нарочито су их чобани обавештавали где се који дан налазе и куда се крећу окупаторске и четничко-недићевске оружане формације. Није могуће набројати имена свих људи и жена, омладинаца и омладинки па и деце у Новој Вароши и Бистрици, Дражевићима, Дрмановићима, Радијевићима, Акмачићима, Комаранима, Амзићима, Вранеши и Радоињи који су се били ставили на расположење партизанима — својој златарској герили. Нико од ових бораца у позадини није водио рачуна о евентуалним последицама по себе када се радило о ма каквој помоћи партизанима.

Свакодневним контактом са старијима и са омладином све више се ширио круг бораца против окупатора и домаћих издајника. Такође се повећавао број основних партијских организација и скојевских актива. Својим акцијама против непријатеља у току лета и јесени партизани су стицали све веће симпатије и дивљења народа. Људи су причали праве легенде о њима. Говорили су како је златарска герила у стању да се у свако доба нађе тамо где је потребно, да изврши акцију против непријатеља и нестане. Ово је имало свога основа у томе што су се партизанске групе често ноћу сукобљавале са четницима, осуле би на њих који рафал из пушкомитраљеза или плотун из пушака и изгубиле се. Ове групе су се исто тако вешто извлачиле из непријатељског обруча или заседе. Дешавали су се сукоби у којим су четници мислили да су се међусобно потукли. Тако је једне ноћи у септембру пошла група партизана на коми-

шанге кукуруза у Дражевићима, камо су пошли и четници. Четници су се успут сукобили са групом партизана, који су припуцали и смртно погодили четника Слободана Илића из села Комарана. Четници су мислили да је неко од њих пуцао. Тек сутрадан, када се тамо нашла партизанска капа са петокраком звездом, четници су схватили да су се сукобили са партизанима. Другом приликом Милојко Друловић и Властимир Пурић наишли су на четнике који су Италијанима чували прилаз од села Дражевића ка Новој Вароши. Они су на четничку заседу бацили бомбе и командовали јуриш. Четници су побегли из заседе, а њих двојица су продужила у правцу Златара. Због тога су златарски партизани у очима народа били непобедиви, о којима се причало и о којима су омладина и деца певали песме.

Четници су још од самог доласка партизанске групе на Златар настојали да је униште. Поред злостављања становништва и свакодневног малтретирања партизанских породица, они су вршили и потере, сами или заједно са Италијанима. Још приликом преласка преко Лима четници су запленили материјал у коме се налазио и списак партизана. Због тога су организовали шпијунирање кретања чланова оних породица из којих су неки њихови чланови били партизани, а који су се вратили из јединица у нововарошки срез. Поред већ поменуте потере Италијана и четника у којој је погинуо Релџа Миросавић, од средине лета и током јесени извршено је још неколико потера.

Једна потера је била предузета против групе Милојка Друловића одмах по њеном доласку на одређени терен. Четничка команда из Нове Вароши наредила је четницима из Радоиње и Вранеша да изврше претрес Вранешког осоја, јер се тамо према добијеним подацима налази једна партизанска група. Партизанска група, у којој је било свега 12 бораца, била је изненађена и није имала другог излаза него да се распореди у шуми, узме заклон и чека непријатеља. Али четници нису смели да залазе дубље у шуму. Они су користили неколико стаза које су кроз шуму водиле у Вранеша, те су њима сишли у село. У Нову Варош је четничкој команди послат извештај да приликом детаљног претреса шумског терена од Каменице до села Вранеша и Блеовог дола према селу Радоињи нису наишли на трагове партизана, нити народ ма шта зна о њима. Четничка команда у Новој Вароши је и поред тога стално обавештавала италијанску команду да се на Златару налази већа група партизана, предлажући да се изврши детаљан претрес ове планине. С друге стране, припадници народноослободилачке борбе у Новој Вароши уверавали су италијанске офицере да на Златару нема партизана, а у исто време су герилцима слали поруке да се склоне и чувају.

Италијани су пред крај лета организовали претрес Златара. Претрес су вршиле три колоне. Једна колона је наступала од Сјенице преко Аљиновића на Суви бор, друга из Пријеполја преко Косатице и Дренове, трећа из Нове Вароши преко Дрмановића. Са италијанским групама су учествовали четници и муслиманска милиција. И овај претрес је био узалудан, непријатељске снаге нигде нису наишле на партизане.¹⁴ Италијани су тај пут били склони пре да поверују онима из Нове Вароши који су им **говорили** да на Златару нема партизана него четницима. Четници су, међутим, и даље предузимали све мере како би доказали окупатору да се у нововарошком срезу заиста налазе партизани. Почели су да успостављају дневне и ноћне заседе на свима местима којима је, према њиховом мишљењу, постојала вероватноћа да ће партизани наићи. Када им ни на тај начин није успело да убију или заробе неког од партизана, они су прибегли прикупљању обанештења. Настојали су да помоћу шпијунаже открију заједничко боравиште целе јединице или боравишта њених појединих делова. Када ни та служба није била у стању да открије боравиште ма које партизанске групе све до јануара 1943. године, четници су широко разапели мрежу обавештавања куда се крећу поједине групе партизана. У томе су по некад имали успеха и партизани су због тога претрпели знатне губитке.

Када је златарска партизанска група успоставила везу са члановима Партије и СКОЈ у Новој Вароши и у селима тог среза, приступило се успостављању основних партијских организација и скојевских актива где год су за то постојали услови. Где није било услова за успостављање партијских јединица и скојевских актива, одржаване су личне везе са појединцима и они су добијали одређене задатке. Да би се лакше и правилније развијао рад на проширивању основних партијских организација и на примању нових чланова Партије и СКОЈ, почетком јесени формиран је Срески комитет КПЈ за нововарошки срез. За секретара комитета изабран је Милојко Друловић, за организационог секретара Слободан Никачевића а за чланове: Родољуб Стевовић, Добрисав Рајић и Властимир Пурић.

Среско начелство у Ужицу је сваког месеца извештавало Недићеву владу о делатности златарске партизанске групе. Оно је 8. новембра известило шефа „Српске државне безбедности“ Драгог Јовановића о следећем:

Пре претреса на Златару су се налазиле две групе партизана: једна према Дрмановићима а друга према Дражевићима. Обе су на време обавештене о претресу и склониле су се у села.

„У суседној околини среза нововарошког а на територији Санцака запажена је и овог месеца појава комуниста у селу Вранешима, који су између 17. и 18. октобра ове године растурали летке и писали на вратима у селу разне претње појединим лицима који су се истичали у борби противу комуниста. Немачке и граничне српске власти из Кокиног Брода предузеле су акцију у циљу потраге за лцима и комунистима у селу Вранешима, а на територији среза нововарошког.

Ноћу између 22. и 23. октобра око 1 сат у селу Радоињи среза нововарошког незнатан број комуниста напали су општинску милицију са намером да би их разоружали и уништили. У томе су четници војводе Вука Калајитовића на њих осули палбу из пушака и митраљеза, услед чега су се комунисти одмах дали у бегство. Колико се могло сазнати циљ находа од стране комуниста био је у томе да ухвате или убију Мирка Ћирковића командира страже општинске милиције, јер овај напад они по четврти пут врше са истом намером”.

Иако су ови извештаји често били нетачни, они ипак говоре о активности златарских партизана у народу и о њиховим оружаним акцијама против домаћих издајника. Догађај од 22. и 23. октобра, који се помиње у цитираном извештају, одиграо се у Вранешима а не у Радоињи. Истина је да су златарски партизани покушавали да ликвидирају Мирка Ћирковића, не због тога што је он био командир четничко-недићевске милиције, него зато што је био батинаш и што је свакодневно вршио терор над партизанским породицама. Због тог терора партизани су били одлучили да у већим групама посећују куће истакнутих четника, да у њиховим породицама обедују и да на тај начин ослободе партизанске породице одговорности да само код њих свраћају партизани. Посете су извођене тако да се стварао утисак о великом броју партизана. О томе су сутрадан обавештавани четници, који су предузимали потере и претраживања околног шумског терена. Иста група партизана је обично у то време већ била у четвртном ИШ петом селу, удаљеном и по десет часова хода од места где је била претходне вечери. И док су четници покушавали да их открију на једном крају, они би далеко одатле седели у четничким кућама. Тако је 22. октобра увече група од 19 партизана отишла у кућу истакнутог четника Благоја Буљугића у Вранешима. Буљугић се није појављивао. Отишао је у Радоињу да о доласку партизана у његову кућу обавести четнички одред Вука Калајитовића,

који је тамо заноћио. После вечере партизани су отишли у кућу Махаила Милекића у намери да тамо остану до зоре, јер је падала хладна јесења киша. Благоје Буљугић је довео четнике из Радоиње. Чим их је опазио партизански стражар Миленко Ботић пуцао је на њих и смртно погодио баш Благоја Буљугића, који се налазио на челу четничке колоне. Међутим, и четници су отворили ватру из пушака право на кућу. Први хици су смртно погодили партизана Душана Лековића¹⁵ и ранили жену и кћер домаћина, који су спавали у соби. Пушкомитраљеца партизанске групе Андрија Рвовић први је искочио из куће, отворио ватру на четнике и омогућио осталима да изађу из куће и растерају непријатеља.

РАД КОМУНИСТА И ТЕРОР НЕПРИЈАТЕЉА У САНЦАКУ У ТОКУ ЗИМЕ 1942. И 1943. ГОДИНЕ

Рано у јесен 1942. године наступили су хладни дани и углавном затекли неспремне партизанске групе у Санцаку. За зимовање се била припремила једино павинопољска и донекле златарска група. Група која се кретала на територији павинопољске општине на време је подигла зимовник у Равној Гори и снабдела се намирницама за исхрану. Златарска партизанска група је такође на време била направила зимовник на једној падини Златара непосредно изнад Дражевића. Она је преко партијских организација у селима обезбедила себи намирнице, али су се оне налазиле код поверљивих људи у селима. Зимовници у Златару и у Равној Гори биле су снабдевени пећима за грејање, кување хране и печење хлеба.¹ Остале групе нису рачунале да ће снег пасти тако рано. Мојковачка партизанска група се није ни оријентисала на прављење неког склоништа за зиму. Она је сматрала да ће зиму провести у прошћенским насељима, а да ће у изузетним приликама моћи на краће време да се склони у забачене, непознате и тешко приступачне пећине у коњонима Таре.

После првог снега, павинопољска партизанска група од 9 чланова повукла се у припремљени зимовник, који непријатељ није открио. Група је осигуравала зимовник дневном и ноћном стражом. У склоништу су постојали редари, а имали су и нешто књига. Марксистичку литера-

¹⁵ Душанови отац, брат и сестра су се налазили тада у III пролетерској бригади у западној Босни.

¹ Две пећи за зимовник у Златару наручио је Раде Зекачевић код ковача у Новој Вароши. Када су биле готове, једну је пренео Драгиша Живковић, а другу Иво Радовић

туру је цела група заједно прорађивала. Од хлеба су направили шах и домине. У склоишту је био израђен дневни програм рада и група се њега утлавном придржавала.

И поред тога што се са првим снегом повукла у зимовник, група није била изолована од народа из општине. Одржавала је сталну везу са појединцима и од њих добијала извештаје о ситуацији на терену, нарочито о кретању четника Павла Ђуришића. Нарочито су чести контакти одржавани са људима и омладинцима од почетка такозване четврте непријателске офанзиве, јер су се и у том крају свакодневно чуле детонације артиљеријске ватре и авионских бомби.

Руководство златарских партизана је одлучило да пре зиме пошаље неколико бораца у моравички срез и да тамо по могућности успоставе везу са породицом Петра Стамболића, да се обавесте о ситуацији у Ивањици и набаве неки материјал и нешто обуће. На овај задатак су упућени Милорад Радишић, Добривоје Чкоњовић и Радојица Дулановић. Ову групу су због њихове неопрезности похватили недићевци под командом капетана Живорада Станковића 28. новембра у Штиткову. Сва тројица су спроведени у логор на Бањици, где су Добривоје Чкоњевић и Радојица Дулановић стрељани, а Милорад Радитић је спроведен у Немачку.

У другој половини новембра једна група партизона боравила је у Радоињи. Њих четворица су заданили 23. новембра у кући Јуба Ђуковића да припреме чисто рубље ради одласка у зимовник. Изјутра их је приметио неко из четничких породица, отишао и обавестио најближу четничку јединицу, која је дошла и неприметно опколила кућу. Партизани су покушали да се пробију кроз четнички обруч, али су сва четворица погинула, Небоиш Ђуковић, Миле Куртић, Раденко Главоњић и Антоније Живковић. Четници су том приликом убили и домаћина куће Јуба Ђуковића. Тако су партизани у нововарошком срезу од јуна до краја новембра изгубили 11 бораца, од којих су 9. погинули, један се предао четницима и ступио у њихове редове, а један је отеран у Немачку.

Почетком новембра Данило Кнежевић је поверио Јоку Кнежевићу задатак да у Козицама организује исхрану за већу групу људи и испита услове зимовања. Чим је Јоко Кнежевић стигао у Козице, пао је снег и он је тамо остао сам. Нико од Данила Кнежевића више није долазио да с њим успостави везу. Јоко је извесно време провео у једној пећини, а када су четници вршили претрес терена на коме се налазила пећина он је неопажено ноћу отишао из

пећине у кућу Николе Комарице² у селу Љућу, где је остао до половине децембра.

Због неггрипремљеног зимовника, партизани у пљевалском срезу били су принуђени да у мањим групама на више места организују зимовање. Између 10. и 15. новембра четници су у пљеваљском срезу предузели две потере. Једна потера је предузета на простору Љубишње, где се налазила група од 7 другова, а друга на простору Вашкова где их је било десетак. Нарочито је била доведена у тежак положај група на Љубшпњи, која се морала поделити у две групе. Ове потере су биле истовремене кад и потере у бјелопољском срезу. Народ је пружао помоћ партизанима, те су се те четничке хајке завршиле неуспехом.

Мојковачка партизанека група је у деловима **крстарила** селима мојковачке и павинопољске **општине**. Неке од њих четници су успели да похватају. Пре **првог** снега послани су браћа Мираш и Новак Жижић и Вук Дацић у село Туство да набаве **брашно** за групу. Они су у Туству **свртали** у кућу Вељка Ракочевића, али су их тамо четници похватили на спавању.³ Сву тројицу и домаћина куће **спровели** су у Шаховиће. Тамо су одмах **стрељали** Вељка Ракочевића **као партизанског јатака** и два дана га држали несахрањеног. За то време су позивали људе и жене из Шаховића и околине да обавезно дођу и виде леш „**партизанског јатака**“. Двојицу Жижића и Вука Дацића четници су спровели у Колашин. Тамо су осудили на **смрт** оба Жижића, с тим да се казна изврши у мојковачкој општини. Мираш је стрељан у Мојковцу, а Новака су одвели у Пониквице и тамо га бацили у бездан. Вук Дацић је у алрилу 1943. године приликом спровођења из колашинског затвора побегао и ступио у IV пролетерску бригаду.

После хватања тројице партизана у кући Вељка Ракочевића, партизанске породице су изражавале незадовољство због њихове неопрезности. Поводом тога су људи говорили герилцима да им не улазе у кућу ако ће дозволити да живи падну непријатељу у руке.

Када се руководство мојковачке партизанске групе са првим снегом нашло у тешкој ситуацији, оно је групу разбило на неколико групица и неке од њих четници су успели да открију. Тахо су у селу Пржипггима открили

* Николу Комарицу су касније Немци стрељали, јер су га четници из његовог села потказали као комунисту и припадника народноослободилачке борбе.

³ Не зна се да ли је ову тројицу неко издао четницима или су четници вршећи претрес наишли на њих.

Милету Лашића и његову сестру Милку. Извршили су напад на њих и обоје ранили. Рањене су их похватали и спровели у Колашин. Милета је осуђен на смрт и стрељан, а Милка је остала у затвору до пролећа 1943. године, када је са осталим затвореницима предата Италијанима и спроведена у логор крај Бара.

Само су две групе наставиле политички рад у народу. Оне су се брзо кретале с једног краја на други, али су четници стално трагали за њима, а трагали су и за онима који су их помагали. Покушавали су да помоћу плаћених шггијуна уђу у траг партизанима, од којих су стрепели и дању и ноћу. Нудили су појединцима као награду за ухођење и проказивање комуниста и њихових јатака намирнице и новац у лирама и енглеским фунтама. Поред тога, настојали су да у потказивању искористе племенске и родбинске везе. Партизанске групе су биле принуђене да међу четнике убацују припаднике народноослободилачке борбе и да навраћају у куће четничких симпатизера. Тројкемојковачке партизанске групе су наоружане пролазиле и кроз сами Мојковац. У другој половини октобра прошли су кроз Мојковац Радомир Ракочевић, Радомир Медојевић и Милисав Видаковић. Када су четници сазнали за њихов пролазак кроз Мојковац, почели су да сумњају једни у друге. Када је пао снег мојковачки герилци су се повукли у Прошћанске стране на зимовање, али се веза са селима морала одржавати и због прибављања намирница.

Комунисти на десној страни Лима у бјелопољском срезу живели су легално. Они су политички радили међу српским и муслиманским становништвом; нарочито су водили рачуна да са терена њихових пет општина не буду послате оружане формације четника или муслиманске милиције у борбу против партизана и да не дође до међусобне борбе Срба и муслимана. Тамо је деловало више чланова КП и СКОЈ, у Бистрици, Расову, Припчићима. Затону и Лозној. Међутим, неки чланови су се били пасивизирали, а неки су ступили у сарадњу са четницима и покушавали да онемогуће рад комуниста у народу. Комунисти су својим политичким радом ублажавали затегнуто стање између Срба и муслимана, разбијајући истовремено и четничку пропаганду против муслимана и пропаганду муслимана, сарадника окупатора, против Срба. Они су таквим радом омогућили и свој опстанак у том крају.

У јануару 1943. године Окружни комитет КПЈ за Колашин, Беране и Андријевицу успоставио је везу са основном партијском организацијом у Бистрици. Онамо је отшпао Ђоко Пајковић, секретар овог Окружног комитета. Он је одржао састанак са партијском јединицом, на коме је изабран нови секретар јединице Малиша Шћекић.

Пајковић је партијској организацији дао упутства за даљи рад. Од тада се њен рад побољшао, а одржавана је веза и са Окружним комитетом. Поред Ђока Пајковића, на тај терен је долазио и Саво Јоксимовић, који је такође присуствовао састанцима партијске јединице у Бисгрици и помогао јој У раду.

Две партизанске групе из милешевског среза дошле су на Златар крајем октобра и од тада су до пролећа 1943. године углавном деловале заједно са златарском партизанском групом. Тада је одлучено да се успостави стална веза са организационим секретаром Обласног комитета Данилом Кнежевићем и са пљеваљском партизанском групом. На извршење овог задатка пошли су Душаи Томашевић, Милоје Тописировић и Војин Куртовић. Они су дошли до Камене Горе, али како нису ни са ким могли да успоставе везу, покушали су да оду до Бабина и испитају тамо ситуацију. У селу Јунчевићима четници су их опколили у једној пљевари, ухватили Милоја Тописировића и Војина Куртовића и спровели их у Јабуку, а одатле у Колашин. Војин Куртовић је издао и пришао четницима,⁴ а Тописировића су четници касније предали Италијанима, који су га осудили на 101 годину затвора и сировели у Италију на издржавање казне.

Уласком у зимовник новембра 1942. године, златарска и милешевска партизанска група су успоставиле одређени унутрашњи ред у њему. Око логора су поставили два стражарска места. Са тих места се дању извиђао терен, с једне стране, према селу Дражевићима, а са друге у дубину Златара, док се ноћу ослушкивало. У самом зимовнику редари су се старали о одржавању реда.⁵

Пошто је група била бројна, формиране су две основне партијске једшгаце, које су се старале о политичко-идејном уздизању чланова. У логору су одржана два семинара. Поред тога, била је одређена група другова да се стара о разоноди. Она је припремала забавне програме, који су се састојали из три дела: шаљиви део, у коме су исмевани окупатор и његови помагачи, затим патриотске рецитације и партизанске и народне песме.

У зимовнику је настављено са издавањем билтена, општих прогласа или писама за одређена села. Умножаван је материјал за партијски актив, као и партизанске песме за омладину. Материјал је углавном растуран ка територији

⁴ Војин Куртовић је постао шеф пропаганде Равногорске омладине у штабу Павла Ђуришића.

⁵ Штаб ове партизанске групе су сачињавали: Слободан Качевић, командант, Владо Жугић, заменик команданта, Милојко Друловић, политички комесар, и Милосав Стиковић, заменик политичког комесара.

нововарошког и милешевског среза. Поред тога, партизани су се састајали и са људима из сјеничког среза, који су долазили у Златар да секу дрво за огрев. Њима су давали билтене, прогласе и партизанске песме. Тих дана је написан и умножен мањи проглас војницима италијанског гарнизона у Новој Вароши, у коме је говорено о ситуацији на фронтима. Војницима је скренута пажња да је пропаст Хитлера и Мусолинија неминовна и позивани су да напусте фашистичке злочинце, који су непријатељи и немачког и италијанског народа. Проглас су растурали старији другови и омладинци. Растурање летака помагало је и неколико италијанских војника.

Рад партијских организација и скојевских актива на терену није престајао ни после повлачења партизана у зимовник нити је са њима прекидана веза. Партизани су ноћу одлазили у Дражевиће или Бистрицу на поједине састанке и омладинске скупове. Срески комитет је пред чланове Партије који су живели легално код својих кућа поставио важан и одговоран задатак: прикупљање намирница и дрва за сиромашне партизанске породице у Новој Вароши. Намирнице и дрва за огрев достављани су пазарним даном, како непријатељ не би открио да се ради о помоћи.

Ова група партизана је одржавала редовну везу и са основном партијском организацијом у селу Дивцима и у Пријепољу. Ове две организације су редовно радиле и примале у своје редове нове чланове. Поред основних партијских организација, у Пријепољу су постојала и три скојевска актива а у Дивцима један. Секретар основне партијске организације у Дивцима Војко Дивац успоставио је личну везу и сарадњу са Ћамилом Инаетовићем,® командантом муслиманске милиције за територију Ивања, Диваца и Сопотнице. Захваљујући овој сарадњи партизанима је омогућен прелаз преко Лима на једну и на другу страну а онемогућено четницима вршење претресања тог терена ради гоњења и хватања комуниста. Инаетовић је сваки покушај четника у том правцу осујетио, јер им кије дозвољавао да контролишу његову територију. Он је носио поруке у Пријепоље и отуд доносио вести или други материјал за партизане. Понекад је доносио чак и оружје и муницију. Са њим су се састајали Душан Томашевић, Данило Пурић, Даут Мусић, и други. Без ове сарадње тешко би се могла одржати и радити основна партијска организација у Дивцима.

У Пријепољу је основна партијска организација деловала преко скојевских актива. Чланови СКОЈ су прикуп-

• Погипоу у Пријепољу почетком септембра 1943. године од четника.

љали санитарски материјал, лекове, хартију, обућу, рубље, цемпере, шалове и друго. Они су преко италијанских војника куповином или на неки други начин долазили до оружја и муниције. Све је то партијска организација отпремала из града преко поверљивих људи. Секретар једног скојевског актива Мурат Хашимбеговић је једном сам изнео из Пријепоља до Терића куће пушку и муницију. Ариф Вељовић је поверио Мурату Хашимбеговићу да купи радиоапарат и машину за писање, што је овај и учинио. Поред тога, Хашимбеговић је из општинске управе, где је био запослен, узео шапирограф на валџак и отуд се снабдевао хартијом и матрицама. Радиоаларат и остало Хашимбеговић је сместио у својој кући. Код њега су слушане вести Слободне Југославије, Москве и Лондона. Вести су умножаване и даване одређеним лицима. На том послу су му помагали Миша Јефтић и његова сестра Зора. Овај центар непријатељ није открио и техника је радила све до 12. септембра 1943. године, када су чланови СКОЈ позвани да изађу из Пријепоља ради стутгања у партизански баталјон.

Поред тога, милешевска партизанска група је у току јесени, пре одласка на Златар у зимовник, успоставила везу са ранијим члановима народноослободилачких одбора у Дренови, Седобру, Дивцима, Ивању, Каменој Гори. Одборници Радисав Думић, Милош Дивац, Миливоје Радаковић, Милош Бојовић, Раде Дивац, Владе Кијановић, Обрад Цмиљвановић и други у току читаве зиме 1942/1943. године радили су и извршавали све задатке које им је постављала герила.

Повећање чланова Партије и СКОЈ у Новом Пазару и њихова активност нису могли остати незапажени. Гестапо је покушавао да заврбује неке омладинце. Хузеир Годавац је о томе обавестио срески комитет, који га због тога није могао узети у обзир за рад, и он је отишао некуда из Новог Пазара како не би био принуђен да ради за Гестапо. Када су у Нови Пазар доведени неки гтолицијски агенти са стране и Емин Реџепагић је био принуђен да оде из града, јер су агенти билш обратиЛШ посебну пажњу на њега. За секретара Среског комитета дошао је Хасо Рожајац. Једна група омладинаца из Новог Пазара одлучила је да Јлтквидира полицијског агента Душана Вукотића, а на саетанху актива СКОЈ у Пожеги Рамиз Коца је предложио да се ликвидира неко од истакнутијих слугу окупатора. На основу овог предлога Срески комитет је одлучио да то буде Аћиф Хаџиахметовић и да Јгиквизицију изврши члан комитета. Жребом је одлучено да извршилац буде Хасо Рожајац, секретар Комитета. Међутим, из Обласног комитета за Косово и Метохију дошао је у Нови Пазар друг по имену Вељко, који је забра-

нио сваку терористичку акцију, па и атентате на Хацихметовића и агента Вукотића.

Партијска организација у Новом Пазару наставила је да умножава материјал и да идејно-политички уздиже чланове партије и СКОЈ. Поред тога, и она је као и друге партијске организације умножавала вести о ситуацији на фронтovima емитоване са радиостаница Слободна Југославија, Москва и Лондон. Вести су растуране међу пријатељима и познаницима у Новом Пазару и околним селима где је постојала основна партијска организација или актив СКОЈ. Затим се и даље радило на прикупљању разног материјала и ствари за потребе народноослободилачке борбе, о чему се старала Станица Спасојевић. Чланови СКОЈ су се утшсивали и у друштво „Скендербег“ и борили се против албанизирања муслимана. Неки чланови КП су се запошљавали у проалбанске установе и из тих установа снабдевали технику Среског комитета папиром за умножавање и другим потребним материјалом. Поред тога, неки од њих су били у могућности да већем броју Срба издају фалсификоване легитимације које су им помогле да се врате са присилног рада из борског рудника. Рамиз Коца је као деловођа у пожешкој општини одредио за пописиваче жетвеног приноса за 1942. годину чланове СКОЈ са налогом да приликом пописивања прикрију што више жита. У општини је формиран и први Народноослободилачки одбор у новопазарском срезу. Први председник одбора био је Демир Коца. Одбор је радио илегално, а задатке је добијао од Среског комитета из Новог Пазара.

У септембру је ухапшен Миро Радовић, ученик богословије и симпатизер народноослободилачке борбе. Полиција је мислила да он зна ко су комунисти у Новом Пазару. Радовић је тврдио да он као богослов нема никакве везе са комунистима. У децембру је Хасо Рожајац одлазио у Косовску Митровицу. Он је обавестио тамошњу партијску организацију о стању у новопазарском срезу и добио упутства за рад. По његовом повратку у Нови Пазар појачана је акција за пријем у чланство КП и СКОЈ. Техника је умножавала све више материјала. Месни комитет је набавио још једну машину за писање и шапирограф на ваљак. Тако су формиране две технике. Једна је смеггена у кући Абдурахмана Ђоровића у Новом Пазару, а друга у кући Бешира Корићанина у Пожеги. У село је из Новог Пазара пренето и више марксистичких књига.

С обзиром на све повољније вести о борбама лартизанских снага у Босни и Хрватској, као и о тешком атоложају у који је заптала на источном фронту читава Хитлерова армија, чланови КП и СКОЈ су постајали све слободнији у вршењу пропаганде. Они су скоро отворено ширили вести

о скорој пропасти фашистичких армија на свим фронтовима. Квислиншка полиција је почетком јануара одлучила да ухапси Хасо Рожајац, Станицу Спасојевић и Тика Милојевића, али су они на време били обавештени о томе, па су се склонили у Пожегу. Дужност секретара Месног комитета преузео је Абдурахман Ђоровић. Он је у јануару 1943. године одлазио у Косовску Митровицу по савет да ли да изда проглас против окупатора и домаћих издајника. На основу његовог извештаја о ситуацији у Новом Пазару одобрено је да могу издати проглас и растурати га у Новом Пазару и околини.

По Ђоровићевом повратку у Нови Пазар међу члановима КП, СКОЈ и симпатизерима народноослободилачке борбе говорило се о формирању једног мањег партизанског одреда, али се није отишло даље од дискусије. У први план је дошло растурање летака. Леци су растурани у недељу 14. фебруара увече по целом граду. Чак су била уbacher и у двориште куће у којој је становао срески начелник Ахмет Даца. Рамиз Коца је организовао растурање летака у Пожеги. Гестапо је 18. фебруара заједно са квислиншком проалбанском полицијом, извршио хапшење омладинаца и омладинки у Новом Пазару и у Пожеги према раније припремљеном списку.⁷ У Нови Пазар је доведена и једна бугарска чета која је три дана, док су вршена хапшења и претреси, спроводила блокаду града.

Чланове СКОЈ Рифа Аговића и Назима Рупића Гестапо је успео да увуче у своју службу. После хапшења чланова КП, чланова СКОЈ и неколико симпатизера, Рупић и Аговић су отишли на рад у Немачку. Похапшеки су подвргнути суровом мучењу. Ради вођења истраге из Косовске Митровице је дошла група гестаповца, на челу са шефом Хофманом. Абдурахман Ђоровић Мањо се јуначки и достојанствено држао пред истражитељем, али је због таквог држања дивљачки и сурово мучен, те је већ око 25. фебруара подлегао мучењу. Одмах после тога стрељана је и омладинка Рада Петровић, затим радник Мехмед Алибашић и **Њак** VI разреда гимназије Рамиз Коца. Остали су гочетком марта спроведени у логор на Бањици, а одатле у разне

⁷ Тада су похапшени: Абдурахман Ђоровић Мањо, Рада Петровић, Рамиз Коца, Шабан Коч, Мехмед Алибашић, Осман Дервишнуревић, Рамиз Прушевић, Макица Спасојевић, сви чланови КП: Хивзо Зејниловић, Авдо Караахметовић, Ковиљка Симић, Мара Окошановић, Вера Окошановић, Рада Поповић, Душанка Вељковчић, Халим Шкријељ, Мехо Марукић, сви чланови скојевског актива и Божо Петровић.

Хапшење су избегли: Хасо Рожајац, Станица Спасојевић, чланови КП; Рамо Рожајац, Хилмо Рожајац, Адем Корићанин, Димитрије Кочовић, Ната Милојевић, Асим Камешничанин и Даница Ковачевић, сви чланови скојевског актива.

логоре по Немачкој, док је Рада Поповић била пуштена и живела је до краја рата код сестре у Лапову. Пре тога су на Бањици стрељани Зенун Хасковић и Миодраг Јовановић. Добошар у Новом Пазару 5. марта 1943. године саопштавао је грађанству о стрељању и интернирању комуниста. О томе је истог дана и немачки командант за Југоисток пуковник Дизенер послао извештај вишој команди оружаних снага „Славонија — Далмација“:

„У Новом Пазару похватана омладинска организација. Руководиоци стрељани, остали евакуисани у логоре на присилан рад“.

Чланови КП и СКОЈ растурали су летке и по Дежеви истовремено када су растурали и у Новом Пазару и Пожеги. Ту су против њих уместо Гестапоа и квислиншке проалбанске полиције ступили у акцију четници Драже Михаиловића. Они су 22. фебруара ухапсили Станицу Спасојевић, која се ту склонила испред гоњења Гестапоа, и Драгана Коматину и спровели их четничкој команди у Тушимљу. Драгана Коматину су убили одмах, а нешто касније, после зверског мучења, и Станицу Спасојевић.

У Тутин је као службеник средњег начелства дошао из Плава још један члан КП, а на дужност општинског деловође у Црквинама кандидат КП. То су били Ахмет Реџагић и Мухедин Хадри. Поред Ахмета Реџагића постао је активнији и Шемсудин Хадри. Сада су у Тутину била два члана КП и један кандидат у Црквинама. Они су стigli у везу са организацијом Комунистичке партије у Новом Пазару и онамо повремено одлазили на састанке. Реџагић је одржавао везу и са партијском организацијом у Рожају. Он је отуд добијао пропагандни материјал, нарочито извештаје о народноослободилачкој борби у Југославији и вести о борбама Црвене армије. Материјал је растуран и по селима штавичког среза, и то углавном по оним селима у којима је настањено српско становништво.

По селима су се били размилели закупци десетка (пореза у натури). Неки од купаца су тражили десетак од свих пољопривредних производа, а други су место десетка у воћу и поврћу тражили новац. Закупци су у неким селима наилазили на отпор, па су Италијани били принуђени да интервенишу, позивајући оел>аке на одговорност.

У кући Хака Халиловића у Ковачима смештено је 250 метара жита које је било прикупљено на име десетка. Случајно или намерно, неко је запалио кућу и она је изгорела до темеља. Поведена је истрага и извршен претрес кућа по селима. Претресајући куће у Добрињу 22. августа, жандарми су натпли у кући Петронија Поповића пропа-

гандни материјал, који је Петроније добио из Тутина. Поред тога, у кући је нађено и нешто телефонске жице. Жандарми су спровели у Тутин Петронија, Радивоја, Милоша и Милана Поповића, а из Тутина у Приштину, одакле је Петроније интерниран у Драч. Остала тројица су држани у затвору у Приштини и Пећи до почетка децембра.

Рамиз Коца је покушавао да у Тутину окупи своје школске другове у групу која би нешто радила на линији борбе против окупатора, али му то није успело. Из Рожаја је почетком септембра дошао у Тутин Хивзија Ћатовић и одржао један састанак са Шемсудином Хадрием и Ахметом Реџепагићем. Хивзија им је скренуо пажњу на небудност у вези са чувањем илегалног материјала, због чега су четири човека ухапшена. Он их је поучио **како** треба да се **доставља** људима материјал на читање и **како** да се обезбеди да не падне непријатељу у руке. Ћатовић им је саопштио да ће ускоро доћи у Тутин лекар Мехмед Хаџић, члан КП, који ће им помоћи у раду. Хаџић никад није дошао у Тутин. Очекујући његов долазак, **два** члана КП у Тутину мало су урадила на окупљању људи. После проналажења материјала и хапшења људи у Добрињу, они нису знали одакле да почну. За ма какав отпор против окупатора и домаћих наоружаних банди било је потребно такође наоружано људство. Шемсудин Хадри и Ахмет Реџепагић у Тутину и Мухедин Хадри у Црквинама нису били у стању да то остваре. Они нису умели да успоставе везу и организовано делују међу оним муслиманима који су се појединачно борили против злочина појединих наоружаних банди и који су се излагали опасности узимајући у заиггиту српске породице.

Мада у другој половини 1942. године и у првим месецима 1943. у Санџаку није било јачих партизанских скага, окупатор и домаћи издајници су стрепели од самог народа. Због тога су предузимали разне мере за своју безбедност, које су често прелазиле и у најбруталнији терор над голоруким и незаиггићеним народом. У дежевском и штавичком срезу проалбански квислинзи су наставили да врше албанизирање муслиманског становништва, а Немци да мобилишу муслимане у своје војне јединице, шуцполицију и војну обавештајну службу. У осталим срезовима Санџака окупатор и домаћи издајници су вршили сталне губитке против партизанских група. Поред тога, четници Драге Михаиловића су на својим конференцијама одређивали облике „будуће четнике државе и њене власти“. Ради остварења такве државе они су почетком 1943. године предузели истребљење муслиманског становништва у бјелопољском, Гоњеваљском и прибојском срезу.

Скоро цела друга половина 1942. године у дежевском срезу протекла је у знаку пропаганде за Велику Албанију. Аћиф Хаџиахметовић је приређивао свечаности и приредбе, одржавао митинге и организовао манифестационе поворке у Новом Пазару. Поново су умножене географска карта Велике Албаније и слике Скендербега, и истицане на свим јавним местима; фирме трговачких и занатских радши, исписане на албанском језику, освежене су новом бојом; набављени су нови бели ћулави. У Нови Пазар су долазила на гостовање разна проалбанска просветно-културна и спортска друштва са Косова и Метохије.

Аћиф Хаџиахметовић је довео из Тиране професора и саветника квислиншке албанске владе Авнија Зајија, који је присуствовао седницама Албанског комитета и осталим скуповима. Он је величао Албанију и истицао финансијску помоћ коју абланска влада даје том крају. Поред професора Авнија Зајија, на овим скуповима су говорили Аћиф Хаџиахметовић, Суљо Даца и Исктет Пећанин. Међутим, читава акција албанизирања муслиманског становништва остала је само административна мера неколицине квислинга у Новом Пазару.

Поред ове проалбанске пропаганде и административног притиска квислиншке полиције, и Немци су настојали да пропагандом замагле своје неуспехе на источном фронту. Они су растурали по граду пропагандне плакате, слике, ратне карте са источног и афричког фронта, на којима су биле обележене победе „непобедивих“ Хитлерових армија. Поред тога, била је нацртана велика карта Русије до Урала на дрвеној табли од 5 : 4 метра и постављена у центру града. Сваки дан је на карти померана жута трака са црвеним и жутиим стрелицама и заставама са кукастим крстом, којима се показивало напредовање Хитлерових трупа. После пораза Хитлерове армије код Стаљинграда (сада Волгоград), карта о борбама на источном фронту је уклоњена ноћу са главне улице.

Средином лета и четници Драже Михаиловића су попут Милана Недића покушали да преко свог официра Грује Мартаћа успоставе контакт са оним муслиманима у Новом Пазару који су били против Хаџиахметовићевог албанизирања становништва. Мартаћ је у том смислу упутио писмо Раму Мујовићу, у коме га је позвао да покрене „поштене“ муслимане на заједничку сарадњу са четницима. Он је истакао да Енглези и Американци једино помажу четнике Драже Михаиловића и не признају никакву другу војну организацију у Југославији.⁸ Али до контакта овога

⁸ Мартаћ је ово истицао поред осталог и због тога што је тих дана избегличка влада у Лондону поново упутила изванредан материјал четницима Драже Михаиловића, који је из авиона бачен на Голију.

пута није дошло због тога што се Мујовић плашио да о томе нешто не сазна Аћиф Хаџиахметовић, а и Немци су тада трагали по Голији за материјалом који је четницима бацан из авиона.

Аћиф Хаџиахметовић је и у августу држао седницу Албанског комитета, на коју је позвао и Ферхатбег Драгу. Њему је у Новом Пазару приређен свечани дочек са славуцима. У његову част је одржан митинг, на коме је Ферхатбег Драга уверавао присутне да ће после рата Нови Пазар припадати Великој Албанији. У другој половини августа у Нови Пазар је дошла по суровости чувена немачка СС дивизија „Принц Еуген“, са задатком да спречи евентуални упад партизана на подручје Голије, Кобаоника и Ибарске долине и да спроведе пропаганду међу муслиманима да ступе у немачке војне јединице. Крајем августа одржана је и свечаност поводом немачке офанзиве према реци Волги. На свечаности су одржани говори о брзој победи Немачке и коначној капитулацији Русије. Аћиф Хаџиахметовић је поздравио почетак ове „победоносне“ офанзиве која ће прославити немачко оружје и њима Албанцима донети победу.⁹ Он је јавно на тој свечаности понудио Немцима добровољце.¹⁰ Албанска квислиншка влада у Тирани послала је у октобру Аћифу Хаџиахметовићу још 12,000.000 динара у новцу и текстилу као помоћ за његов рад на албанизирању становништва. Ту помоћ је био обећао Ферхатбег Драга приликом своје посете Новом Пазару.

Машан Ђуровић, који је био на челу четника из дежевског среза, легализовао се код Немаца ступањем у оружане формације Милана Недића. На Голији се налазио капетан Радомир Цветић, међу чије се четнике склонило око 40 људи из Кобаоничког партизанског одреда. Када је Миладин Радуловић дошао по одређеном задатку у Студеничку четничку бригаду, он је бивше партизане држао на окупу, чекајући погодан моменат да од њих и других људи поново формира партизански одред. На томе терену четници нису убијали партизане. Цветић се није компромитовао сарадњом са окупатором и неко време је био под утицајем Радуловића, који му је указивао на издајство Машана Ђуровића и његовог преласка у службу окупатора.

Јесен је у дежевском срезу отпочела новим прогонима и хапшењима Срба. У овим хапшењима су поред

• Од тада па до краја новембра Немци су 99 пута на разне начине објављивали у Новом Пазару да су њихове трупе заузеле Стаљинград, садашњи Волгоград.

¹⁰ Немачка команда у Новом Пазару се споразумела са Аћифом Хаџиахметовићем да он у своме говору на овој свечаности покрене питање добровољног јављања муслимана и Шиптара у немачку војску.

проалбанске жандармерије учествовали и Немци. Тако је од септембра до децембра похапшено 58 људи из полошке, сопоћанске, постешке и трнавске општине. Хапшења су вршена и у Новом Пазару. Због тога је Машан Ђуровић упутио 27. септембра поверљиву жалбу Милану Недићу, у којој се жали како чланови Албанско-косовског комитета представљају четнике дежевског среза СС трупама као партизане, које ови „хапсе и малтретирају“. Он пише да су 21. септембра убијена 3 Србина у штитарској општини а 5 је ухапшено, док су 24. септембра „албанска жандармерија с немачким СС војницима разоружали Други вод Врачевске чете овог одреда и одвели 18 људи за Нови Пазар“. Даље Ђуровић пише следеће:

„Четници овога одреда учинили су за овај крај све да униште комунизам и комунисте, што су и постигли, и у тој борби некада и заједно са немачким војницима, дали пуно доказа сарадње с окупатором ... Моја сарадња с Немцима и немачким војним представницима овде била је лојална, искрена и пријатељска“.

О томе је Министарство унутрашњих послова квислиншке владе у Београду годнело извештај Милану Недићу. У томе извештају је речено да се „на линији Рашка — Нови Пазар налази од пре кратког времена једна немачка СС дивизија“. Затим се истиче да су поступци војника из те дивизије „врло осорни према становништву“, да „убијају, бију и малтретирају не само сел>аке него и четнике“. Наводи се да их је убијено 15—20. Даље се у извештају каже:

„Албанци ... користе овај став немачке СС дивизије, подносе лажне извештаје, интригирају и проносе да ће Србе у том крају истребити. Због свега овога ситуација у срезovima студеничком и дежевском је врло тешка ... Дивизијар, који је говорио с Машаном и наговестио му евентуални премештај у Ужице, по свој прилици добио је од Машанових непријатеља неповолне податке о Машану и његовом одреду“.

Четници Дежевске бригаде су по наређењу Радомира Цветића спалили између 22. и 23. новембра архиве у полошкој, врачевској и трнавској општини. Након тога су Немци и Хаџиахметовићеви жандарми ухапсили у Врановини 6 општинских службеника и спровели их у Нови Пазар. На интервенцију Машана Ђуровића и Тихомира Шарковића пустили су Кована Лончаревића, учитеља, а остале су спровели у Косовску Митровицу и тек касније на поновну интервенцију пустили. Аџиф Хаџиахметовић је искористио

спаЈБивање архива за нове оптужбе против Срба. У другој половини децембра ухапшено је из дежевског среза 6 свештеника који су као таоци спроведени у Косовску Митровицу. Чедо Бачанин из Врачева и Тихомир Поповић из Никољаче су стрељани. У то време је као таоци похапшен већи број људи.

Почетком 1943. године појачана је пропаганда међу муслимана да ступају у немачку војску. Како се људи нису радо јављали у „непобедиву“ Хитлерову војску, Немци су заједно са својим помагачима Аћифом Хаџиахметовићем, Ахметом Дацом и другим одржавали конференције и зборове. На зборовима су истицали да је у борбу против комунизма устао цео муслимански свет. Немачке СС јединице су марширале улицама Новог Пазара, на јавним местима у граду истакнути су пропагандни плакати којима се позивало на ухшс у немачку војску. Немачка пропаганда је даље истицала да ће се муслимански добровољци обући у немачке униформе и обавити војну обуку како би могли да бране свој крај од напада комуниста. После хагппења чланова КП и СКОЈ у Новом Пазару и у Пожеги, међу којима је била већина муслимана, Аћиф Хаџиахметовић је позвао муслимане да својим добровољним ступањем у немачку војску оперу љагу коју су им нанели комунисти. И поред ове немачке и квислиншке пропаганде, јавило се само десетак синова истакнутих помагача окупатора и око 40 других људи из читавог дежевског среза. Због оваквог резултата Аћиф Хаџиахметовић се осећао посрамљен пред Немцима. Зато је почетком априла позвао из Косовске Митровице у помоћ Џафера Деву. Тада је одржан и заједнички састанак немачке ортскоманде, СД полиције и Албанског комитета, на коме је донета одлука да се мобилишу муслимани способни за војску и да се предузму опггре мере против оних који би покушавали да омету ову мобилизацију.

После тог састанка, на коме је донета веома важна одлука за Немце, у Новом Пазару је неколико дана добом објављивано да ће се извршити мобилизација ако се „добровољно“ не јави довољан број људи за немачку војску. СД полиција је отворено претила да ће похапсити као комунисте све оне који се не буду сами јавили. Да би избегли одлазак у СС војне јединице, многи су се јављали на рад у Немачку. После хапшења чланова КП и СКОЈ, из Новог Пазара је отишло на рад у Немачку 17 лица. После објављивања одлуке о мобилизацији већи број људи се у априлу јавио и отишао на рад. То су чинили и касније током целе 1943. године чим би се прочула вест о новој мобилизацији за немачку војску. Пошто се у СС јединице јавио само незнатан број добровољца, Немци су 12. маја и 12. јуна 1943. године извршили мобилизацију. За те дане

су упутили на личност око 1.000 мобилизационих позива. На позив се одазвало око 700 лица. У позивима се претило да ће се „сваки недолазак сматрати саботажом и бекством од војне службе и због тога ће се одговарати немачким војним властима“. Мобилисани су упућени у Немачку, где им је придодато и 200 муслимана из заробљеничких логора. Ова мобилисана војска је била упућена на војну обуку у Санта Флик у Јужну Француску. После завршене војне обуке, распоређени су у новоформирани 28. пук. У њему су се поред Немаца налазили и муслимани из Санцака и Босне и Шиптари. Пук је упућен у Југославију и борио се на фронтима од Босне до Косова и Метохије против народноослободилачке војске.

Од почетка 1943. године тражено је да муслимани ступају и у шуцполицију. До тада су се у њој налазили само Немци и Фолксдојчери. До средине априла било је из Новог Пазара у овој полицији свега 10 муслимана, али се у њој број људи из дежевског среза убрзо повећао на 120.¹¹ У њу су примани људи и из осталог дела Санцака, као и из Босне. Команда шуцполиције се налазила у Косовској Митровици. Цео командни кадар су углавном сачињавали Немци. Једини официри из дежевског среза били су Бико Дрешовић и Мурат Рецовић. Поред њих било је неколико муслимана са подофицирским чином. Задатак ове полиције био је да „одржава ред и мир“ на свом подручју и да се бори против евентуалних партизанских напада. Ова полиција је вршила разна насилја: претресе, пљачке, пљевине, батинања и убиства. Крајем марта формирана је и такозвана VI компанија шуцполиције, у коју је ушло и око 60 муслимана са територије дежевског среза. Обука за овај део шуцполиције обављена је у Новом Пазару. Они који су показали најбољи успех произведени су у подофицире. Мањи делови ове полиције упућивани су и у Крушевац, Студеницу, Јошаничку бању, Чачак, Ужице, Сјеницу, Тутин, Рожај. Она се издржавала намирницама одузетим од становништва. реквизицијом и пљачком.

Почетком априла 1943. године у саставу 4. пука немачке СС дивизије „Бранденбург“ Љормирана је IX компанија ГФП.¹² У јединици је било преко 100 муслимана из Санцака и Босне. Она је формирана у Рашки, а обука је извођена у Вучитрну и трајала те око два месеца. Обучавало се како се требајуће у нетријатељску позадину и прикупљају разни подаци, како се користи спешално оружје и разни отрови, експлозивни и друга средства за вршење саботаже и других диверзија у непријатељској позадини.

¹¹ У шуцполицију се примало све до децембра 1944. године.

¹² *Oschelste PelcJpolirel* — тајна војна полиција.

Прање одеће бораца III пролетерске бригаде у Подрашници код МркоњиКграда, август 1942. године

После обуке војници су полагали две заклетве, једну оштрџу пред мајором Хајмом и другу посебну пред поручником Јакшом. У првој заклетви изражавана је верност Трећем Рајху и Хитлеру, а друга се односила на немачку обавештајну службу. Овудругу заклетву јепологаоодређени број људи. После обуке и положених заклетви сви су добиџи цивилна одела и легитимације са лажним именима.¹³ Ова компанија је била у Пожаревцу, Каменици, Чачку, Ивањици, Ужицу, Бајиној Башти, Сјеници, Пријепољу. Она је учествовала у изненадним рацијама и масовним хапшењима. Појединци су дубље залазили у позадину народноослободилачке војске, тамо обављали партизанске послове и изводили разне диверзантске операције против народноослободилачке војске од јуна 1943. до краја 1944. године. Тако су јуна 1943. године Исмет Пећанин (Иго Пекер) и Немо Јаблањичанин (Давид Јапс) доспели на партизанску територију. На капама су носили црвене петокраке звезде. Исмет Пећанин је у тој офанзиви и рањен. У јесен 1943. године упућени су у логор на Бањицу као шпијуни Исмет Пећаншга, Назим Чоровац и Бејто Бињош. Приликом офанзивних операција непријатеља у Санџаку и источној Босни децембра 1943. године IX компанија је имала специјалне задатке при продирању на слободну територију око Бијелог Поља, Бродарева, Пријепоља, Пљеваља, Чајнича, Фоче, Горажда, Вишеграда.

У штавичком срезу сваки покушај албанизирања мушманског становништва пропао је мада се тамо више говорило шшггарским језиком него у дежевском срезу. Поновном покушај у јесен 1942. године да се отворе школе на албанском језику није успео. Учитељи који су долазили из Албаније брзо су се разочарали и напуштали су своја места. Тако учитељу у Сувом Долу, који је био дошао из Аргирокастра у Албанији, већ други дан по отварању школе нико од деце није дошао. Када је учитељ напустио школу, сељаци су из ње разграбили све што се могло однети. Остали су само зидови без врата и прозора. За неуспех школе неки су окривљивали Србе. Наход Ђерескарац, један од истакнутих сарадника окупатора на Пепггеру, тврдио је да су они наговорили своје суседе муслимане да не шаљу децу у школу, па је наттравио план да се један број старијих људи похапси и стреља.

У срезу су се и даље вршиле пљачке. Пљачкаши су упадали у српске куће и одаосили ствари од вредаости,

¹³ Тако је Бејто Бињош добио име Бруно Бидер, Цемил Јаблањичанин — Давид Јапс, Хидо Гегин — Хари Грети, Исмет Пећанин — Иго Пекер, Назим Чоровац — Накип Чари итд.

ноћу су истеривали стоку из штала и торова. Многе српске породице биле су принуђене да беже са својих огњишта. У напунгене куће уселјавали су се они који су и вршили нападе на њих. Терор је настављен још у јачој мери 1943. године, нарочито после паљења, пљачке и убијања по муслиманским селима у бјелопољском срезу које су вршили четници почетком јануара. У фебруару је српско становништво из Сувог Дола расељено. Већи број породица из села преселило се у Ђерскаре у муслиманске породице: Смаила Мујовића, Решида Ахметовића и Илијаза Куртовића. Друга група породица се преселила у Лескову, а трећу су Зогуови жандарми преселили крајем фебруара у Бишево. Проалбански сарадници окупатора су истицали да Србе треба раселити из штавичког среза или их уништити, јер њима нема места на територији Велике Албаније. Такав став власти користили су разни пљачкаши. Једна група људи на челу са Салком Ганевићем убила је у тутинској цркви два свештеника и црквењака.

У марту су жандарми под командом Ђамила Дукађинца ухватили у селу Шароњама 14 мушкараца од 15 година па навише. Извели су их на врх Јарута и тамо на превоју Лепоравни пострелили. Један од стрељаних је остао жив и касније испричао како се одиграла трагедија. Седам дана касије дошла је у Шароње група Салка Ганевића да ликвидира Миливоја и Милуна Радовића, који су се налазили у кућама Селима Мајића и Селима Мулина. Обојица су на силу отета, изведена у поток и избодена ножевима.

На територији штавичког среза дошло је у априлу 1943. године нешто квислиншких војника из Албаније. Са милицијом и наоружаним цивилима у срезу они су представљали приличан број. Италијани су у то време предузимали мере да на својој окупационој територији, па и у штавичком срезу, учврсте све квислиншке оружане формације ради помоћи њиховим војним јединицама у офанзивним операцијама против народноослободилачке војске на територији Санџака и Црне Горе. Поједине наоружане банде, као што је била банда Салка Ганевића, и даље су пљачкале, палиле и убијале Србе по селима. Многи муслимани су се супротстављали овим бандама, крили људе у својим кућама, ноћу их спроводили у друга, удаљенија села или дреко границе у Србију и Црну Гору.

Крајем априла удружене квислиншке оружане формације и пљачкашке групе нападе су на српско село Буђево, олјачкале и попалиле куће и побиле већи број људи, жена и деце, док се преостало становништво разбежало. Крајем маја група од око 70 наоружаних људи из Црне Горе, Бихора и Штавице извршила је напад на село Попе. Једни су пљачкали ствари и намирнице из кућа, други су терали

стоку, а трећи палили и убијали. Загаљене су 4 куће и 17 других зграда а убијено 9 лица, међу којима је у запаљеној згради Бранка Вељовића изгорело троје деце. Остало становништво је побегло из села и није се враћало све до ослобођења од окупатора. У јулу је покупљено 15 младића рођених 1921. године под изговором мобилизације. Они су спроведени у Пећ, а одатле у Албанију.

Немци су у априлу, уз помоћ албанских квислинга, покушали да и у нгавичком срезу мобилишу људство за СС дивизију „Скендербег“. Успели су да у Тутин искупе око 150 младића способних за војску. Младићи су упућени у Пећ и тамо распоређени у СС дивизију „Скендербег“. Појединци су успели да побегну из ове немачке оружане формације. Када су бекства учестала, Немци су тражили да италијански карабинијери хватају бегунце и предају их немачким војним командама.

Иако је партизанска група на Златару била опрезна и предузимала све мере предострожности да јој непријатељ не открије склониште, четници су организовали вишеструку шпијунску акцију. Почетком јануара 1943. године примећен је плаћеник и издајник Милош Љујић како лута као ловац падинама Златара изнад села Дражевића. Због тога су партизани приступили изградњи нове бараке на једном склонитијем месту у Равном Златару. Барака је под руководством Воја Лековића направљена за 24 часа. Била је пространија и удобнија од прве. Одмах по изградњи нове бараке другови из Нове Вароши обавестили су Павла Колашинца из Бистрице да су четници и Италијани сазнали где се партизани налазе и да припремају напад на њих.

Партизани су се у првој половини јануара 1943. године преселили у нову бараку. Након пресељења пао је снег и завејао сваки траг. Други дан после сеобе Италијани и четници су напали на прву бараку. Отворили су митраљеску и пушчану ватру на бараку са приличне удаљености и опрезно јој се гррближавали у сгрел»ачком строју. Када су коначно дошли до бараке, она је изгледала као давно напуштена. Италијагот су посумњали да је тих дана ико и живео у њој. Њихови војници су говорили у Новој Вароши да су их четници преварили и да је то четничка барака од претходног лета, када је Дража Михаиловић боравио на Златару.

Партизани су и у новој бараци наставили са политичким и забавним радом. Из Нове Вароши су и даље редовно добијане весги, сређиване у бараци, умножаване и разношене по селима помоћу одређених лица. Одавде су другови **одлазиЈш** и у милешевски срез. Земуница у Равном Златару је обезбеђивама са пет стражарских места. Ова предострожност је била потребна због тога што је и ту

постојала опасност да непријатељ сазна за место боравка, с обзиром на то да су другови одлазили у села у вези са одређеним задацима и поново се враћали у зимовник. Ради тога је био израђен и план одступања из зимовника у случају потребе.

Четници су увелико беснели у том крају. Пљачкали су и на разне начине малтретирали партизанске породице. Нису им дозвол>авали да куће осветљавају петролејским лампама. По селима су секли гајеве партизанских породица који су деценијама подизани и чувани. Због тога су партизани одлучили да ово спрече. Почетком фебруара послата је из Равног Златара једна група партизана, на челу са Милојком Друловићем, у Каменицу, где су се налазиле ливаде и хрстове шуме неких партизанских породица из Радоиње и Вранеша.

Партизани су затекли четнике 2. фебруара како секу гај Млађена Ђуковића из Радоиње. Кратким рафалом из пушкомитраљеза смртно је погођен организатор пл>ачке Здравко Бјелић из Вранеша. Остали су се разбежали, оставивши у гају волове упрегнуте у санке. Од тада су престале пл>ачке ове врсте.

У то време златарски и милешевски партизани су остали са врло мало муниције. Због тога је Даут Мусић иптао у милешевски срез и помоћу људи из милиције хоће Сулејмана Пачариза купио један сандук муниције. Даут се састао и са хоћом Пачаризом, који је обећао да ће му продати већу количину муниције и око 6 пушкомитраљеза. Партизани су били спремни да набаве ово оружје и муницију од Пачариза. Војо Лековић је изнео и могућног сарадње са овом милицијом, нарочито после покол>а муслимана у бјелопољском, пљеваљском и прибојском срезу које су извршили четници Драже Михаиловића. Он је одлучио да са Даутом Мусићем оде на разговор са хоћом Пачаризом. Средином фебруара Војо Лековић и Даут Мусић су се састали у Хисарцику са Пачаризом и са још десетак виђенијих муслимана. Лековић је говорио о потреби заједничке борбе Срба и муслимана против окупатора и домаћих издајника. Присутни су се сагласили са његовим излагањем и договорили се да се сутрадан одржи проширени састанак са људима из свих муслиманских насеља у милешевском срезу са десне стране Лима ради договора о заједничким акцијама.

Сутрадан Пачариз је поупхао да одложи већ заказани проширени састанак за два до три дана „јер се пре не могу обавестити људи из удал>енијих насеља“. Тада су му Лековић и Мусић одговорили да не могу дуже остати у Хисарцику. Пачариз их је замолио да га причекају само неколико часова јер има да обави раније заказан посао,

а када се врати, о свему ће се договорити. Чим је Пачариз отишао из Хисарцика, дошао је Смајо Хашимбеговић, који се налазио у Пачаризовој милицији, и узбуђено саопштио Лековићу и Мусићу да је Пачариз отишао у Пријепоље да њих двојицу прода италијанима за оружје и муницију. Војо Лековић и Даут Мусић су одмах напустили Хисарцик. У Косатици су их напали четници и они су морали да се повуку у Пилатовац, где су свратили код Хасана Шантића, а одатле су се преко Дренове пребацили у Златар.

Четници су стално трагали за новим боровиштем златарске гериле. У другој половини фебруара дошли су у зимовник Радован Љујић, секретар једне партијске јединице у Бистрици и Драгољуб Љујић, јер су четници хтели да их ухапсе. Они су иотричали како четници говоре да знају где се партизани налазе и да ће их заједно са Италијанима напасти. Партизани су одлучили да се у случају напада повуку или пробију у правцу највишег врха Златара—Голог брда, а одатле у правцу села Правошева. Једна четничка чета, под командом Драгомира Живковића из Бистрице, обилазила је 24. фебруара око Равног Златара осматрајући терен. Она је из даљине приметила на једном стражарском месту Рода Стевовића, који је имао на глави црвену капу. Четници су отворили ватру на њега. Партизани су претпоставили да се ради о општем нападу Италијана и четника, па су се повлачили према раније утврђеном плану у правцу Голог брда. Убрзо су увидели да се не ради о томе и да су могли растерати четнике и нанети им осетне губитке. Четници су пришли зимовнику, запалили бараку и вратили се у село Бистрицу. Партизани су преданили на Голом брду, а увече су отишли у Правошево. Сутрадан су се у зору пребацили на Златар, где су на месту званом Боровнице одлучили да се поново поделе у мање групе.

Снег је још био велики, а било је и честих падавина. Настали су веома тешки дани и за мање групе. Ноћу се морало одлазити у села по храну, а дању склањати у четинарске шуме, јер су само у њима могли остати непримећени. Ватре су се могле ложити у увалама и вртачама, и то само ноћу.

Убрзо после тога четници су у Бистрици напали једну групу партизана, која се враћала из Радоиње на Златар. Партизани су растерали четнике прешли комуникацију Нова Варош — Бистрица и преко Дражевића, без губитака, стигли у Златар. Партизани су у фебруару организовали на Равнима у Бистрици заседу четницима Вука Калајитовића са задатком да ликвидирају овог окупаторског сарадника и кољаша великог броја људи и жена у нововарошком срезу, али четници нису ни наишли на њу.

Почетком априла на Златар је дошао организациони секретар Обласног комитета КПЈ за Сануак Данило Кнежевић. Након два дана група партизана са Војом Лековићем и Данилом Кнежевићем отишла је у Радоињу да откопа и пренесе на Златар новац који је био закопан још у децембру 1941. године. При повратку из Радоиње ову групу партизана нападе су веће четничке снаге у Бистрици. При пробијању према Златару погинули су Властимир Пурић, члан среског комитета КПЈ за нововарошки срез, Добрисав Рајић и Милан Стиковић, а рањени су Војо Лековић, Радован Љујић и Андрија Рвовић.

После овог напада, искупила се цела партизанска група на Ивици изнад Дражевића. Одлучено је да сви партизани буду заједно да би обезбеђивали рањенике за време лечења. Трећи дан је пао велики снег. У село нису могли одлазити због снега. Морали су чекати да неко прође путем од Косатице према Дражевићима. Били су без хране и ватре. Заноћили су у Брезама, непосредно поред пута који је водио из Косатице преко Златара у правцу Нове Вароши. Сутрадан су четници извршили потеру од Косатице према Ивици. Њихова претходница је наишла с леђа Рода Стевовића и Јована Милентијевића, који су били на стражарским местима. Отворили су ватру на њих и Роде Стевовић је смртно погођен, док је Милентијевић успео да се повуче у групу. Партизани су се развили у стрелце. После краће борбе сузбили су четнике и повукли се у дубину Златара. Због све већег четничког терора и прогона, тих дана су дошли у партизанску групу на Златар још осам младића из Дражевића и Бистрице.

На левој страни Лима окупатор и домаћи издајници су журили да униште сваки отпор и да народ претворе у послушно робље. Тако је гувернер Црне Горе Пирцио Бироли својом наредбом од 20. септембра 1942. године распустио општинска већа у Црној Гори и оном делу Санцака који се налазио под италијанском окупацијом. Сва власт је пренета на председнике општина, који су били потчињени среским начелницима. Представник окупатора је рачунао да ће наредбом о успостављању потпуне полицијске квислиншке власти, а под заповедништвом и уз контролу карабинијерских команди, моћи да одржи народ у покорности и послушности.

Издајник Блажо Ђукановић, генерал бивше југословенске војске и председник квислиншког Главног националног одбора за Црну Гору, посетио је половином октобра Бијело Поље, Пријеполје, Плевља и Прибој. Пред присилно доведеним селацима држао је говор о „неумитној борби против комуниста" и о „апсолутној лојалности и пријатељству према Италији". Гувернер Црне Горе Пирцио

Бироли у првој половини новембра обишао је Црну Гору и Санџак на левој страни Лима. Циљ његовог обиласка био је да се упозна са радом квислиншке администрације. Он је 7. новембра боравио у Колашину, где му је Павле Ђуришић приредио свечани дочек. На дочек су морали да дођу и сељаци не само из колашинског среза него из суседних срезова, андријевачког, беранског, бјелопољског и дурмиторског. Неке партизанске групе, међу којима и мојковачка, настојале су да одврате сељаке да иду на дочек. Четници су рачунали да ће из мојковачке општине доћи око 1.000 људи, а дошла је само пратећа чета четничке команде места у Мојковцу. Народ је у Колашину постројен са обе стране улица којима је пролазио представник италијанске окупационе силе. Бироли је извршио смотру четничких батаљона Драже Михаиловића, након тога га је поздравио издајник и колџаш Павле Ђуришић. Величао је Биролија као пријатеља српског народа. На крају је поновио своје раније обећање:

„Ја сам у име мојих четника и народа од Ветерника до Дрине¹⁴ дао реч ... да се успостављени ред и мир неће пореметити“.

У то време Дража Михаиловић се налазио у Горњем Липову, 8 километара северозападно од Колашина. Павле Ђуришић је гшао Дражи Михаиловићу после посете Пирција Биролија Колашину:

„Све је успело и посета ће имати читав преокрет у политици Црне Горе што се тиче италијанске стране“.¹⁵

Бироли је пре инспекционог пута по Црној Гори и Санџаку прогласом бр. 03 наредио да се свим лицима на територији гувернерства Црне Горе, која су „трајно физички унесрећена услед рана задобијених у оружаним борбама у антикомунистичкој борби“, одреди инвалида, као и „законским наследницима“ оних који су погинули.

Четници Драже Михаиловића одржали су тродневну конференцију у Шаховићима, од 30. новембра до 2. децембра, и назвали је омладинском четничком конференцијом. Конференцију је отворио Павле Ђуришић, а Зарија Остојић је поздравио конференцију као изасланик Драже Михаило-

¹⁴ Овде се подразумевају и територије бјелопољског, милешевског, пљеваљског и прибојског среза.

¹⁵ Тог Павла "Ђуришића одликовао је краљ Петар орденом Карађорђевог звезде са мачевима и унапредио га у чин мајора.

вња. На конференцији се изређало преко 50 говорника. Говорили су о будућим границама Југославије и о уређењу државе. Предлагана је подела Албаније и подела Мађарске. На крају је говорио изасланик Драже Михаиловића Зарија Остојић о равногорској идеологији. Објашњавао је њен постанак, развој и успехе, као и задатке који стоје пред њом. Истакао је да је Дража Михаиловић творац равногорске идеологије. Завршавајући рад конференције, председавајући Милан Бандовић је позвао омладину „да поведе одлучну борбу против наших непријатеља, да искључи сваки конфликт у борби до истребљења, да се чува од сваке шпијунске и да има на уму да су једино дошли на конференцију ради договора за борбу против партизана“. У закључцима је истакнуто да ће у будућем државном уређењу Југославије, као наследној и уставној монархији, „четничка организација спровести државно уређење и бити једини носилац целокупне државне власти до остварења четничког програма и стварања услова за прелаз на шире уставне слободе“.

Друга омладинска конференција четничких одреда југословенске војске на територији Црне Горе, Боке и Санџака одржана је 4. децембра у Колашину. На тој конференцији основана је Омладинска интелектуална секција четничке организације на територији Црне Горе, Боке и Санџака. Том приликом је основана Централна секција са седиштем у Колашину, као и секције по срезovima.

Павле Ђуришић углавном није био задовољан четницима у бјелопољском срезу. Мали број четника из среза пристао је да одлази у оружане акције ван своје територије. Он је посебно био незадовољан четницима из бјелопољског среза са десне стране Лима због тога што су „затварали очи пред роварењем комуниста“ и одбијали да одлазе на другу страну у борбу против њих. Он је у духу четничке идеологије Драже Михаиловића и његових ранијих упутстава припремао општи поход на муслиманско становништво у Санџаку и ван њега. Да би онемогућио изговарање оних четника који нису хтели да се одвајају од својих домова „због опасности напада наоружаних муслимана“ на њихове куће, он је одлучио да почне истребљивање муслимана прво у бјелопољском срезу, рачунајући да ће у ту акцију увући и домаће четнике. Поред тога, Павле Ђуришић је у договору са четничком врховном командом намеравао да преко те територије оствари слободан пролаз између Србије и Црне Горе. Велики број четника из бјелопољског среза није се могао покренути ни на ту акцију. Због тога Ђуришић је морао ангажовати своје јуришне одреде. Он је 6. јануара 1943. године са тим одредима извршио општи напад на муслиманско становништво у савинопољској, затонској, коритској, лозанској и расовској општини. У том злочиначком

походу четници Павла Ђуришића су необуздано пљачкали, **убијали** и палили. Убацивали су **децу**, жене и старце у **куће** и **друге зграде**, затим су их **пунили** сламом или сеном и **палили**.¹⁸ Четници су 8. јануара пљачкали, палили и убијали по **мусЉгиманским сеЉшма** и у једном делу прибојског среза.

Након извршених злочина на територији Бихора, Павле Ђуришић се припремао за нове злочине у пљеваљском, прибојском, чајничком и фочанском срезу. Он је 29. јануара издао наређење под стр. пов. бр. 115 да се „изврши чишћење чајничког среза од усташко-муслиманских разбојничких организација, исто тако и пљеваљског и фочанског среза". Он је наредио да у тој злочиначкој акцији учествују следеће четничке јединице: Вишеградска бригада са 200 четника, Прибојска бригада са 600 четника, Нововарошка бригада са 200 четника, из Пријепољске бригаде 150 четника, из Пљеваљске 200, из Бјелопољске 300 и из његовог летећег одреда 150 четника. Овој руљи од 1800 четника Павле Ђуришић је дао следећа упутства:

„Италијане не нападати. Све борце муслимане, комунисте и усташе убијати. Заплењено оружје евакуисати у село Бучје. Буковица се има спалити а остала села не палити, сем ако то тактички обзира налажу".

Пљачке, палевине и убијања су вршена од 4—7. фебруара. Све живо што се затекло по кућама четници су убијали, па и децу у колевкама. У тој крвавој хајци по селима Буковице, Болганића, Мељака, Готовуше, Косанице, Хоћевине, Отиловића, Илиног Брда, Сочицама и Бучја поубијано је, према непотпуним подацима, 1.352 лица, а од тога 379 деце до 8 година и 424 од 8—18 година. У горепоменутих селима спаљене су 5.992 куће и зграде око кућа.

Тако су четници Драже Михаиловића стварали нову државу.

¹⁴ Јагош Кораћ је везивао жене за храстове, стављао им сламу у димије и спаљивао их. Четници су за време тога злочинског оргијања певали:

„О божићу четрдесет треће
за четнике ево среће,
место дрва и бадњака
ложе главе од Турака".